

Pamiršta hipotezė arba Vilniaus miesto sandara XIV–XV amžiuje

Jūratė Markevičienė

*Vilniaus dailės akademija,
Maironio g. 6,
LT-2001 Vilnius*

Straipsnio objektas – Vilniaus miesto sandara XIV–XI amžiuje neskelbtame M. Morelowskio veikalė „Užupis – seniausias Vilnius“ (1939–1940), verifikuojant šiuos teiginius pagal šiuolaikinių mokslinių ir taikomųjų tyrimų duomenis. Nagrinėjama miesto planinė sandara: išorės kelių bei gatvių tinklo ir miestui reikšmingų statinių išsidėstymas ir pobūdis apimant miesto ašis, gyvenvietės santykį su pilimi, jų abiejų – su tolimųjų kelių kryptimis, taip pat miesto ginties sistemą kovų su kryžiuočiais laikotarpiu. Naudojantis analitiniu ir lyginamuoju metodu, M. Morelowskio teiginiai palyginami su vėlesnių tyrimų – istorinių, archeologinių, architektūrinių stratigrafinių ir kt. – duomenis, taip pat su kitokios miesto sandaros nagrinėjamoju laikotarpiu hipotezėmis. Tyrimo tikslas – identifikuoti autentiškos XIV–XV amžiaus Vilniaus miesto formos elementus patikrinant mokslinę prielaidą vėlesnių tyrimų (ypač empirinių) duomenimis.

Raktažodžiai: Vilnius, sandara, viduramžiai, keliai, pilis, gintis, Morelowskis, Balinskis

IŽANGA

Mariano Morelowskio veikalas „Zarzece – najstarsze Wilno“ – tai spaudai paruoštas 148 lapų mašinarštis, saugomas šio mokslininko, dailės istoriko fonde, Ossolińskių bibliotekos rankraštyne¹ Wroclawe (Lenkija). Jis nedatuotas, tačiau chronologinės nuorodų ribos, autoriaus biografijos faktai ir jo pokario jau Lenkijoje rašytų darbų tematika leidžia nurodyti 1939–1940/44 metus. Tekstas veikiausiai nebaigtas redaguoti ir gal sudaro tik darbo dalį: aiškiai stinga pabaigos ir skyriaus apie Užupį (dabar nagrinėjamo tik bendresniame kontekste). Paraštėse pieštuku įrašytos autoriaus nuorodos spaustuvei, taigi gal knyga buvo baigta, tačiau karui prasidėjus dalis teksto pasimetė.

Lietuvos tyrėjai M. Morelowskio rankraščio, matyt, nežino: bent jau lietuviškoje (o ir lenkiškoje) historiografijoje nepavyko aptikti atitinkamų nuorodų ar bent paminėtų esminių teiginių. Tuo tarpu ši daugiau nei prieš šešiasdešimtį metų parašyta knyga padeda mums naujai pažvelgti į seniausiąją Vilniaus miesto fizinę sandarą, todėl svarbi ir Vilniaus istorijos, ir jos tyrimų metodologijos prasme.

„Seniausiojo Vilniaus“ tema – miesto fizinė sandara maždaug XIV–XV a. I pusės (atskirais atvejais iki XVI a. pradžios) laikotarpiu², kurio baigtį autorius susieja su miesto sienos statyba XVI a. pradžioje, šį įvykį laikydamas Vilniaus sandaros lūžiu, pastūmėjusiu revoliucinę viduramžių miesto formos kaitą (brendusią jau nuo XV a. vidurio). M. Morelowskis daugiausia tyrė miesto planinę sandarą: išorės kelių bei gatvių tinklo ir miestui reikšmingų statinių išsidėstymą ir pobūdį, apimdamas miesto ašis, gyvenvietės santykį su pilimi, jų abiejų – su tolimųjų kelių kryptimis, miesto ginties sistemą kovų su kryžiuočiais laikotarpiu. Jis teigė, kad seniausioji Vilniaus miesto forma visiškai skyrėsi nuo vėlyvesnės, pradėjusios rutuliotis XVI a., pastačius miesto sieną, kad tuomet iš esmės pasikeitė senųjų miesto kelių bei gatvių kryptys ir hierarchija, sąsajos su pilimi ir kt. Vėlyvesnioji miesto forma be esminių pokyčių išliko iki XX a., tuo tarpu ankstyvesnioji sunyko, tačiau jos pėdsakai glūdi ne vien istorijos šaltiniuose, bet ir dabartinio Vilniaus miestovaizdžio geomorfologinėse ir urbanistinėse formose. Seniausiam Vilniuje pilis ir miestas egzistavo kaip du savarankūs dariniai, skirtingai besijungiantys su tolimaisiais keliais. Miesto

forma buvo pritaikyta ginčiai, panaudojant gamtos (reljefo bei vandenų) privalumus ir atitinkamai suformavus miesto kelių ir gatvių tinklą. Seniausiojo Vilniaus pagrindinė ašis buvo ne šiaurės–pietų kaip dabar (nuo Aušros vartų³ apylinkių Didžiaja ir Pilies gatve iki Žemutinės pilies), bet rytų–vakarų: iš rytinių Užupio pakraščių iki Šv. Mikalojaus bažnyčios ir Lydos skersgatvio. Švarco⁴ skersgatvio apylinkėje ši ašis šakojosi į du kelius: pietvakarių, ėjusį link Šv. Mikalojaus bažnyčios, ir šiaurės vakarų, ėjusį anapus Dominikonų bažnyčios presbiterijos Šv. Ignoto gatve link Neries perkėlos Lukiškėse. Kitaip su miestu jungėsi ir tolimieji keliai.

Didžiama seniausiojo Vilniaus miesto sandaros tyrėjų rėmėsi ir iki šiol tebesiremia dar 1842 m. M. Balinskio⁵ suformuluotais teiginiais, ilgainiui išsirutuliojusiais į stereotipus, kartojamus kategoriškai, tačiau nekritiškai. Tuo tarpu M. Morelowskis paneigė kai kuriuos esminius šios tradicijos požiūrius ir sakė miestą turėjus kitų ypatumų. Nežinia, kodėl nagrinėtieji klausimai vėliau beveik nesusilaukė didesnio mokslininkų dėmesio⁶, taigi ir kitų atsakymų ar bent rimtesnio „aksiomų“ įvertinimo. Kaip, pavyzdžiui, miestas gynėsi karų su kryžiuočiais laikotarpiu? Ar įrodyta, kad sostinė, į kurią Gediminas kvietėsi vakarų pirklis bei amatininkus, ginčiai turėjo tik pilis, taigi buvo nesaugi? Ar tikrai miestui (ne piliai!) ginti nenaudotos gamtos galimybės, ar jo kelių ir gatvių tinklas nebuvo susijęs su šios gyvenviečių sankaupos saugos ir ginties poreikiais? Kaip Vilnių paveikė vadinamoji „viduramžių urbanistinė revoliucija“, iš esmės pakeitusi Europos miestų sandarą, suderindama plano bei erdvės formas su naujais ideologiniais bei utilitariais savivaldžių miestų reikalavimais, o Lietuvoje ypatinga dar ir įsisavinamomis katalikiškos Europos tradicijomis? Ar iš tiesų miesto forma net iki XVIII a. pabaigos nepatyrė kokybinės karkaso kaitos, o vien kiekybiškai evoliucionavo, kaip teigia nemažai šiuolaikinių autorių⁷? Jei tas tiesa, kaip paaiškinti Ghillebert'o de Lannoy aprašą, kur kalbama apie kitokį Vilnių, arba kodėl dabartiniai archeologiniai tyrimai beveik neaptinka šio laikotarpio požymių ten, kur istoriografinė tradicija sako buvus seniausias miesto dalis? Ir kaip suderinti M. Balinskio suformuluotą „aksiomą“, kad pilys buvo „miesto branduolys“, miestas plėtėsi „nuo pilių“, būtent iš čia (Žemutinės pilies) išėjo seniausiųjų miesto kelių „trišakis“, o tranzitiniai prekybos keliai kirto pilis⁸, su mūsų turimais faktais, kad miestas ir pilis egzistavo kaip du autonomiški vienetai, o XIV–XV a. pradžioje apgyvendintos teritorijos buvo išsidėsčiusios kitaip negu XV a. II pusėje – XVI a.? Tokių klausimų yra ir daugiau.

Antrasis Vilniaus istoriografijai aktualus aspektas yra M. Morelowskio instrumentarijus. Autorius nagrinėjo ne vien rašytinius šaltinius, istoriografijos ar ar-

cheologijos duomenis, bet ir geomorfologines bei urbanistines struktūras, integruodamas ir lygindamas⁹ skirtingų mokslo šakų (istorijos, architektūros istorijos, archeologijos, geografijos, geologijos) duomenis, o miesto formos elementus vertino priešasčių kontekste kaip stambios vientisos struktūros – miesto su artimomis ir gana tolimomis apylinkėmis – grandis¹⁰. Apie šį instrumentarijų galima būtų ir nerašyti, jei vėliau būtų atsiradusios ir kitos šiuo daugiašakiu metodu pagrįstos Vilniaus miesto formos studijos¹¹. Metodas sąlygojo patį kūrinių stilių: autorius skirtingų duomenų kontekste vis sugrįžta prie tų pačių teiginių tikimybės¹². Pagaliau, nemenką vaidmenį atliko M. Morelowskio erudicija ir mokslinė intuicija.

Ar metodas buvo veiksmingas? Galime daryti teigiamą prielaidą, nes šiuolaikiniai istorijos ir archeologijos tyrimai¹³ patvirtino nemažai M. Morelowskio teiginių, prieštaravusių tradiciniam ar tuo metu vyravusiam požiūriui (pvz., į turgavietės prie Šv. Jono bažnyčios, perkėlos per Nerį, Kreivosios pilies, Trakų kelio vietas ir kt.). Kai kurie jo nustatyti faktai spėjo tapti „seniai žinomu“ dalyku, todėl skaitantiesiems galbūt kils klausimas, kam apie juos rašyti. Tačiau svarbu prisiminti, kad ano meto istoriografinė tradicija ir M. Morelowskio amžininkai kitur talpino kai kuriuos Vilniaus objektus¹⁴, ir tik gerokai vėliau faktai patvirtino M. Morelowskio, o ne jo oponentų tiesą. Jei daugeliu atvejų, stokodamas empirinių (ypač archeologinių ir architektūrinių stratigrafinių) duomenų, mokslininkas vis tik nesuklydo, vertėtų susimąstyti, kad ne mažiau tiesos gali glūdėti ir kituose teiginiuose, kurie taip pat paneigia populiarius stereotipus, tačiau iki šiol nėra nei patvirtinti, nei nepaneigti, tik paprasčiausiai nepatikrinti.

Dabartinis žinių lygis dar nesuteikia šitokio patikrinimo galimybių. Mūsų šiuolaikinė urbanistinė istoriografija šiam Vilniaus laikotarpiui skiria mažai dėmesio. Sistemingi XIV–XV a. pradžios Vilniaus raidos tyrimai apima ne miestą, o vien pilis, ir tik iš dalies (tiriami Vilniaus Aukštutinė ir Žemutinė, nuošalyje paliekant Kreivąją). Miesto tyrimams stinga sisteminio ir kryptingo materialinės istorijos pažinimo pobūdžio. Apie ankstyvąją miesto raidą kalbama probėgomis. Retos išimtis, kaip R. Batūros „XIV a. Vilniaus miesto gynybiniai įtvirtinimai“ (1964)¹⁵, K. Katalyno ir G. Vaitkevičiaus „Vilniaus miesto raida XIV–XVII a.a.“ (1995)¹⁶ ar K. Katalyno „Vilnius XIII amžiuje. Mitai ir faktai“ (2000)¹⁷, tik patvirtina taisyklę. Dažnai objektai paminimi, nesiekiant rasti tikslesnę jų vietą ar nustatyti konkretnę pavidalą¹⁸. Aktualesnės monografijos neturime nuo J. Jurginio, V. Merkio ir A. Tautavičiaus „Vilniaus miesto istorijos“ laikų. Urbanistikos istorijos tyrėjai, pvz., A. Miškinis¹⁹, ne itin detalizuoja seniausiųjų miesto raidos laikotarpį, o šiuolaikines interpretacijas dažnai pateikia be įrodymų, šaltinių nuorodų ir naudojami gerokai siaures-

ne nei M. Morelowskis šaltinių ir kitų duomenų skleistė²⁰. Pasitaiko, kad vienas kitą neigiantys faktai sulipdomi į „bendrą tiesą“ net ir tuomet, kai kalbama apie fizine prasme vienareikšmius objektus, kurie vienu metu niekaip negali būti, pavyzdžiui, „pagrindine gatve“ ir „vandens kliūtimi“. Stinga bandymų tiksliai lokalizuoti stambesnius, ypač tinklinius, objektus, pvz., kelių trasas, totorių gyvenvietes, hidrografinį tinklą, arba bent surasti jų raiškos ir išlikimo žymių²¹. Vyrauja padrika taikomoji faktografija apimant mokslinio pažinimo prasme atsitiktinius objektus, daugiausia pavienius ir smulkius (netgi ne pastatus ar valdas, o jų fragmentus – butus, korpusus, posesijų lopinius). Šiuos tyrimus užsako ir finansuoja atitinkamo nekilnojamojo turto savininkai, sumanę remontą ar statybą ir linkę kiek galint mažinti tyrimų išlaidas ir trumpinti trukmę. Visa tai neigiamai veikia architektūros istorinių ir stratigrafinių tyrimų kokybę. Daugelį spragų galėtų užpildyti archeologiniai tyrimai, tačiau patys archeologai pripažįsta, kad „Vilniaus senamiestis tyrinėtus labai netolygiai, o ataskaitos bei radiniai gana dažnai nesutvarkyti, fragmentiški, todėl neinformatyvūs“²². Kita vertus, „taškiniai“ tyrimai (istoriniai, archeologiniai, architektūriniai stratigrafiniai, kartais geologiniai ar menotyriniai, retsykais kraštovaizdžio, dendrologiniai, geomorfologiniai), atlikti daugiausia buvusio Paminklų restauravimo instituto (PRI), tegu ir pabiromis suteikia neįkainojamų žinių, tačiau jos iki šiol nesisteminamos ir neapibendrinamos²³. Buvę PRI istorikai savo asmeniniuose archyvuose turi sukaupę nemažai paskirų faktų ir jais remdamiesi susistemino kai kurias seniausiojo Vilniaus istorijos žinias, tačiau jų beveik nepublikuoja. Esant šitokiam pažinimo lygiui ir beveik neturint išsamesnių sisteminių tyrimų galimybių, nenuostabu, kad stereotipai ir aprioriniai teiginiai keliauja iš teksto į tekstą autoriams nepateikiant įrodymų, naujų duomenų ir argumentų, kritiškų įvertinimų, kartais neatkreipiant dėmesio, kad „aksiomos“ prieštarauja naujiems faktams, pateiktiems empirinių tyrimų.

Šiuo straipsniu siekta ne vien tik pristatyti Lietuvos mokslo bendruomenei nežinomą ar pamirštą kūrinį. Pagal galimybes pabandyta pažvelgti, kiek ir kur M. Morelowskis buvo teisus, nesiekiant visko patikrinti iki padugnių. Atskiri teiginiai palyginti su pagrindiniais iki šandien sukauptais Vilniaus istorijos tyrimų duomenimis, tiek publikuotais, tiek ir nepublikuotais, kartais net nesudarančiais rankraštinių archyvinių vienetų. Dėl pastarosios rūšies duomenų kreiptasi į PRI kelis dešimtmečius dirbusią istorikę Arimetą Vojevodskaitę, kuri maloniai sutiko pasidalyti jos pačios ir kai kurių kitų PRI istorikų sukauptomis žiniomis apie nagrinėjamus Vilniaus ir jo apylinkių objektus. Pagrindinis palyginimo tikslas — atkreipti dėmesį, kad nemažai M. Morelowskio hipotezių pasiekė „taikinių“ ir jau įrodytos, kitas patvirtina daugelis faktų ir labai mažai

pagrįstai paneigia. Deja, straipsnio ribos leido paminėti tik kai kuriuos teiginius, praleidus didžiumą mokslininko argumentacijos ir naudotų šaltinių, kitus gi teko visai apeiti tikintis, kad jiems atsiras vietos kituose straipsniuose.

Pagaliau norėta paskatinti mokslininkus giliau pažvelgti į *terra incognita* – viduramžių Vilniaus fizinę sandarą ir galbūt pagaliau imtis kompleksinių daugiašakių miesto urbanistinės ir architektūrinės raidos tyrimų.

MIESTO STRUKTŪRA IR PAGRINDINĖS AŠYS

M. Morelowskis teigė, kad seniausias miestas nebuvo gyvenvietė, „sukabinta su tvirtove“, jiedu susijungė tik XVI a., pastačius Vilniaus gynybinę sieną, ir tai iš esmės pakeitė miesto struktūrą (10²⁴). Dabartinė šiaurės–pietų ašis (iš Medininkų kelio Didžiaja ir Pilies gatvėmis iki Žemutinės pilies) įsigalėjo tik XVI a. pradžioje. Seniausiajame mieste **vyravo rytų–vakarų ašis** (iš Užupio link Šv. Mikalojaus bažnyčios ir Lydos skersgatvio), kuri Švarco skersgatvio aplinkoje šakojosi į pietvakarių (per vokiečių gyvenvietę prie Šv. Mikalojaus bažnyčios) ir į šiaurės vakarų (Dominikonų bažnyčios užnugariais, per Šv. Ignoto gatvę iki perkėlos per Nerį ties Saltoniškėmis, kur vėliau, įkūrus totorių gyvenvietę, buvo pastatyta mečetė). Ši ašis priminė kamieną, kurio **galai sudarė du „siaurus kaklelius“**²⁵. Į **Lydos skersgatvio galą** subėgdavo visi vakarų ir pietvakarių, iš dalies – pietų ir šiaurės bei šiaurės vakarų krypties keliai, o į **Užupio galą** – visi rytų ir iš dalies šiaurės bei pietryčių krypties keliai (61). Tokia kryptis ir forma geriausiai užtikrino miesto ir pilių saugą: optimaliai panaudojo Vilniaus gamtines sąlygas ir leido gintis turint tik kelis įtvirtintus taškus. Dėl tos pačios priežasties buvo varžoma šiaurės–pietų krypties plėtra. Būtent šitokią miestą – ilgą, siaurą ir atvirą, besitęsiantį nuo kalno ir atskirą nuo pilių – 1414 metais aprašė G. de Lannoy (11).

Dabartiniai duomenys. G. de Lannoy aprašas yra plačiai žinomas, tačiau kurgi iš tiesų driekėsi jo matytas miestas? Šiandien žinome, ko dar nežinojo M. Morelowskis: G. de Lannoy atvyko į miestą nuo Švenčionių, Juoduoju vieškeliu²⁶, taigi per Polocko kelią ir Užupį. Tik nuo Užupio kalvyno į pietus ir pietryčius besitęsiantis Vilnius tegalėjo turėti G. de Lannoy aprašytą miesto formą (ilgą, siaurą, besileidžiantį nuo kalno ir atskirą nuo pilių – Žemutinės ir Aukštutinės) ir podraug apimti centrinės, XIV–XV a. tankiausiai gyventas senamiesčio dalis²⁷. K. Katalynas ir G. Vaitkevičius²⁸ teigia, kad G. de Lannoy kalbėjo apie miestą, besileidžiantį nuo Pilies kalno. Tačiau jei miestas tęstųsi pietvakarių ir pietų kryptimi būtent nuo Pilies kalno, jis turėtų driektis abipus Vingrės, o nuo jos dešiniojo kranto nutolti tik maždaug ties dabartine

Trakų–Dominikonų gatvių ašimi. Jei jis, priešingai, apimtų ir labiau į pietryčius nuo šios linijos esančias teritorijas, tai negalėtų turėti „ilgos ir siauros“ formos, kurią aprašo G. de Lannoy. Tuo tarpu bent jau dabartiniai archeologiniai duomenys sako, kad tuo metu Vingrės pakrantės tebuvo miesto periferija. Taip pat G. de Lannoy aiškiai atskyrė pilis ir miestą, tačiau nerašė, kad miestas driekiasi nuo pilių, dar daugiau, pilių nevadina „kalnu“, o kalno, nuo kurio „tęsiasi ilgas ir siauras miestas“, apskritai neįvardijo. Pagaliau, G. de Lannoy rašė apie „neuždarą“ miestą, o toks aprašymas netiktų tuo atveju, jei miestas driektųsi nuo Pilies kalno, kitaip tariant, iš vieno galo būtų uždarytas pilių.

Kitas klausimas – miesto branduolio vieta. Jei juo iš tiesų buvo pilys ir būtent nuo jų plėtėsi miestas, kaip kad teigia šie (o ir kiti) autoriai, natūralu būtų tikėtis gausiausių ankstyvojo laikotarpio (XIV–XV a.) archeologinių radinių piliai artimiausiose miesto dalyse. Tačiau K. Katalyno ir G. Vaitkevičiaus pateikta radinių išsidėstymo schema rodo kitką²⁹ – ankstyvųjų radinių **stoką** Pilies gatvėje bei **artimiausioje** pilies aplinkoje ir jų **gausėjimą tolstant** nuo pilių. Pagal šią schemą Senamiestyje ryškėja plati XIV–XV a. pradžios radinių juosta, orientuota ne šiaurės–pietų kryptimi su arčiausiai pilies aptinkamais seniausiais radiniais (kaip turėtų būti, jei miestas plėtėsi į pietus nuo Pilies kalno), bet priešinga rytų–vakarų kryptimi, kurią iš šiaurės riboja Šv. Jono gatvės linija, o iš pietų – apytikriai Subačiaus ir Pylimo gatvių linijos, t. y. ten, kur M. Morelowskis teigė buvus ilgą ir siaurą, nuo Užupio besidriekiantį miestą. XV a. radiniai rodo šios juostos plėtrą į šiaurę bei pietus, ir tik XVI–XVII a. radiniai yra daug maž tolygiai pasklidę po visą gynybos siena apjuostą senamiesčio teritoriją (rytinė senamiesčio dalis, ypač Užupis, kaip teisingai pastebi autoriai, beveik netyrinėta).

Šiuolaikinė istoriografija, regis, apskritai neima domėn G. de Lannoy aprašo, o minėtąją M. Balinsko schemą – Vilniaus miesto kelių trišakį, prasidedantį nuo Žemutinės pilies, su pagrindine šiaurės–pietų ašimi (prasidedančia Pilies gatve) – priskiria miestui kaip pirminę, vienintelę ir nekintamą, kuri nuosekliai plėtojosi, toldama nuo pilių³⁰. Šie tyrimai nedaro didelio skirtumo tarp XIV ir XVI–XVII a. miesto formos, t. y. tarp turėtos kovų su kryžiuočiais laikotarpiu bei pirmaisiais XV a. dešimtmečiais ir kitos, išsirutuliojusios vėliau, pastačius miesto sieną. Ši vėlyvesnė planinė struktūra ankstyvajam miestui priskiriama nekritiškai ir *a priori*, nenurodant šaltinių ir nebandant išsiaiškinti šiai „teorinei“ schemai prieštaraujančių faktų.

Tuo tarpu miesto struktūros patirtą lūžį gali paliudyti gana gausūs XIV–XV a. ir net XVI a. pradžios statinių fragmentai, aptikti Vilniaus senamiestyje

(įskaitant Pilies ir Didžiosios gatvių aplinką) per pastaruosius kelis dešimtmečius. Šių pastatų „rangas“ (funkcija, dydis, statybos medžiagos ir pan.) dažnai neatitinka dabartinio požiūrio į tos gatvės ar vietos istorinę reikšmę³¹. Dar daugiau, valdų ir/ar statinių išsidėstymas ir orientacija (išilginių ar skersinių ašių kryptys) dažnai nesutampa su viduramžišku laikomu gatvių tinklu: šie namai stovėjo ne prie vadinamųjų „seniausių pagrindinių kelių“, bet prie kitų gatvių, dabar laikomų skersgatviais ar aklagatviais, ir buvo nukreipti pagal antrųjų ašis arba kampu į šiuolaikinės gatvės ašį, arba stūksojo dabartinių kvartalų gilumoje ir istorine periferija laikomose Vilniaus vietose – vadinamuosiuose „priemiesčiuose“ (nors, kaip žinia, kai kurie priklausė seniausiajam miestui, tik pakito ir sumenko, kai XVI a. juos atskėlė miesto siena). Kitaip tariant, šie namai buvo susiję su dabartinių gatvių tinklu. „Keistai stovinčių“ seniausiųjų pastatų faktą seniai ir gerai žino PRI tyrėjai, jį itin pabrėždavo A. Raulinaitis. K. Katalynas ir G. Vaitkevičius irgi šitą nurodo, tačiau nesieja su galima esmine gatvių tinklo kaita. Jų nuomone, faktas, kad keliai ėjo vienur, o namai stovėjo kitur, liudija tik Vilniaus urbanistikos unikalumą: „XIV–XV a. pradžios radimviečių išsidėstymas rodytų, kad ne visuomet teisingas istorikų dažnai kartojamas teiginys: ankstyvosios sodybos kūrėsi išilgai senųjų kelių. Dažniau pastebima, kad pastatai buvo išsidėstę į šoną nuo pagrindinio kelio (pavyzdžiui, rajonas tarp dabartinių Pilies ir Didžiosios gatvių iš vienos bei Maironio ir Bokšto gatvių iš kitos pusės arba teritorija Šv. Ignoto aplinkoje)“³². Apie galimybę, kad ankstyvesnių namų orientacija neatitinka gatvių ašių, nes gatvės yra vėlyvesnės, autoriai neužsimena. Tuo tarpu paaiškinimas, kad pasikeitė gatvių tinklas, būtų logiškesnis už tvirtinimą, esą Vilniaus gyventojai „savotiškai nesilaikė“ tradicijos statyti namus prie gatvių ar kelių. Gaila, kad minėtieji radiniai vis dar nesusisteminti pagal sąsajas su Vilniaus miesto gatvių tinklu.

Pasitaiko teiginių, prieštaraujančių vietovės geomorfologiniams ar geografiniams ypatumams. Pavyzdžiui, „Vilniaus miesto istorija“, nurodydama Rotušės aikštę kaip miesto centrą, podraug tvirtina, kad „miestas statėsi į pietus nuo Vilnios, artėdamas prie Vingrių šaltinių, o plėsdamasis šiaurės kryptimi, augo dešiniajame Vilnios krante, sudarydamas [...] Užupį“³³. Bet šitaip plėstis Vilnius galėjo tik turėdamas du branduolius: pirmąjį maždaug buvusių Vyskupų rūmų vietoje, besiplečiantį dešiniuoju Vingrės krantu (nors rašant šią knygą, jau turėta duomenų apie statybai nepalankias šlapias teritorijas bei neintensyvų užstatymą, taip pat apie čia buvusias ne tiek miestiečių, kiek didikų, kapitulos ir vienuolių valdas), o antrąjį Paplaujos priemiestyje (nes tik jis yra į pie-

tus nuo Užupio), nors nėra jokio faktinio pagrindo laikyti Paplaują miesto ištaka.

Taigi M. Morelowskis ne tik suabejojo M. Balinskiu³⁴, bet iki šiol vienintelis pabandė argumentuoti paneigti šią „tradicinę“ schemą.

MIESTAS IR PILIS

Teiginiai, skirti pilies³⁵ ir miesto sąsajoms, sudaro vieną pagrindinių kūrinių temų. M. Morelowskis tvirtina, kad pilis ir miestas buvo atsieti nuo kito ir juridškai, ir fiziškai (10, 17). Pilį nuo miesto skyrė vandens kliūtys, ir tik miesto sienos statyba sujungė miestą su pilimi (13–14); pagrindiniai keliai kirto miestą, o ne pilį (11–13, 15). Pilies gatvė nebuvo nei pagrindinė miesto ašis, nei miesto ir pilies jungtis, o į pilį vedė kiti keliai negu vėlesniais laikais, kurių svarbiausias ėjo Totorių ir jos atšakos – Odminių gatvės – kryptimi³⁶ (16, 47, 55–56), kirto totorių gyvenvietę, sudariusią savotišką priešpilį, ir vedė į pagrindinius Žemutinės pilies vartus, buvusius netoli dabartinės varpinės (56, 45, 14–17).

Kalbėdamas apie vandens kliūtis³⁷, M. Morelowskis nurodo Vygando kronikos paminėtas „paludes“ (13), Pilies gatvės ar bent jos dalies vietoje dėl šlaitų nuolydžio sruvusį upelį, maitintą Aušros vartų arba gūbryje piečiau Šv. Jono presbiterijos buvusių šaltinių, ir šaltinius, taip pat XVI a. pradžios sausinimo darbus, organizuotus 1523 m. kanauninko Martyno Dusznickio, ir kanalizavimo darbus, Kapitulos vykdytus dar 1642 m. nuo Šv. Jono bažnyčios iki Vilnios, o truputį anksčiau – nuo Bernardinų sklypo iki Vilnios (12–14).

Apibūdinamas kelius į pilį, M. Morelowskis pareiškia, kad viduramžių pilys negalėjo būti miesto esmo branduoliais, vieškelių kryžkelėmis, nes turėjo priešingą – ginties – paskirtį. Veiksmingesnė gintis tuomet buvo svarbiau negu patogios jungtys su miestu, todėl pilis darė neprieinamas, prieigų skaičių mažindavo, o gamtines kliūtis ne šalino, o plėtojo. Todėl abejotina, kad iš užmiesčio tiesiai į pilį ėjo gatvė, ir dar pagrindinė miesto ašis. Iš tiesų, Pilies gatvę nutiesė vėliau, greičiausiai XV–XVI a. ir tik tuomet ji įgijo savo reikšmę (11–12). M. Morelowskis rėmėsi analogijomis³⁸ su kitų Europos viduramžių miestų ginties taktika, kai pilys būdavo izoliuojamos nuo miesto, o jo keliai tiesiami pro pilį liestine, kartais gana toli, ryšiui su pilimi nutiesiant specialias atšakas (15)³⁹. Miesto ir pilies jungtimi negalėjo būti ir Universiteto–Matulevičiaus gatvių kryptis, nes buvo pernelyg arti pilies, apačioje susiliejo Vilnia, Vingrė ir upeliukas, tekėjęs Matulevičiaus gatve, o santakoje būta kilpos, matomos dar Getkanto ir 1740 m. planuose, veikiausiai dirbtinės⁴⁰ (16, 46). Antraeilį šios jungties vaidmenį liudija Jogailos privilegija, vadinanti šį kelią *semita* (mažu, siauru keliu), einančiu nuo

pilies iki pranciškonų vienuolyno (47)⁴¹. Nuo perkėlos Lukiškėse į pilį keliauta kairiuoju Neries krantu, pro vėlesnes Šv. Jokūbo ir Pilypo bei Šv. Jurgio bažnyčias, totorių gyvenvietę **Totorių**⁴² ir **Odminių gatvių kryptimi**. Totorių gyvenvietė stovėjo ten, kur priešas, atkeliavęs dešiniakrančiu Vakarų keliu ir persikėlęs per Nerį, traukdavo link pilių, ir sudarė savotišką **priešpilį**, už kurio tarp gynybos bokšto (vėliau varpinės) ir vyskupų namų būta **pagrindinių pilies vartų** (14–16, 45, 55–56). Kelio svarbą įrodo ne tik **totorių gyvenvietės** vieta (17, 45, 92, 96–97)⁴³, bet ir patogi gintis jos šiaurės vakarų dalis, apsaugota Šv. Jurgio kalvos ir įtvirtinimų, kurių pėdsakai yra prie Šv. Jurgio bažnyčios (16–17).

Dabartiniai duomenys. M. Morelowskio teiginys dėl pilies ir miesto autonomiškumo iš esmės patvirtintas. Jau „Vilniaus miesto istorija“ rašė, kad „Didžiojo kunigaikščio pilis dėl savo geografinės ir teisinės padėties niekada nėra buvusi miesto centru [...]. Vilnius nuo pat savo atsiradimo skyrėsi į dvi dalis: į miestą ir į pilį. Jei ano meto raštuose buvo minimas Vilniaus miestas, tai reiškė, kad kalba ėjo ne apie pilį. Vilniaus pilis ir Vilniaus miestas vienas kitam nebuvo pavaldūs ir gyveno kaip kaimynai“⁴⁴. Bet podraug teigiami ir priešingi dalykai: kad būtent pilys buvo miesto branduolys⁴⁵, dar daugiau – miesto „pravažiuojamasis kiemas“, kuriame kryžiuosiai pagrindiniai tranzitiniai miesto keliai⁴⁶. Taip teigiama nepateikiant įrodymų, kad pilies teisinis ir politinis statusas galėjo būti suderinamas su miesto kelių kryžkelės funkcija arba kad kovų su kryžiuočiais metu pilis leido sutapdinti savo įėjimą su tranzitiniais keliais, šitaip atsiverdama miestui, tapdama prieinamesnė ir pažeidžiamesnė.

Abejonių kelia ir „aksioma“, esą miestas pradėjo augti nuo pilies – pirminio ir vienintelio branduolio, palaipsniui nuo jo plėsdamasis. Jai patvirtinti nepateikiama įrodymų ir nebandoma nuneigti sukauptų faktų, liudijančių kitką: gyvenviečių sankaupą, turėjusią savą su pilimis nesusijusį branduolį, o gal ir kelis. Šiuos vienas kitą paneigiančius postulatus neretai galima aptikti toje pačioje publikacijoje, kur jie abu pateikiami kaip Vilniaus nagrinėjamojo laikotarpio raidos sudėtiniai bruožai, tarsi nepastebint jų prieštaros⁴⁷.

Niekas nebeneigia, kad Vilniaus pilis juosė vandenys, tą nurodo dar „Vilniaus miesto istorija“: „Gedimino kalno papėdėje prie Neries plytėjo pelkėta pieva, kurios paviršius buvo bent 4–5 m žemiau dabartinio gatvių paviršiaus. Iš vakarų ir iš pietų kalną supo platus ir gilus pelkėtas Vilnios ir į ją įtekančio Kačergos⁴⁸ upelio slėnis [...]. Kalnas iš trijų pusių buvo apsuptas upių ir balų, o iš ketvirtosios – gilaus slėnio“⁴⁹. Sutariama ir dėl vandens kliūčių, skirtų pilims ginti. Bet kartu sutinkama ir su priešingu teiginiu: pilies atvirumu miesto tranzitiniams keliams,

nekreipiant dėmesio nei į šią prieštarą, nei į tai, kad šitoks atvirumas iš esmės nebūdingas nagrinėjamojo laikotarpio ginties sistemoms.

Beieškodami Pilies gatvės atsiradimo laiko ir vaidmens, neretai susiduriame su neįrodytais teiginiais ir juos neigiančiais faktais. Mūsų ir ne tik mūsų⁵⁰ pagrindinių publikacijų autoriai nurodo Pilies gatvę buvus pirmąja ir visuomet pagrindine pilies ir miesto jungtimi. N. Kitkauskas rašo: „Vilniaus pilių ryšiai su miestu buvo palaikomi per pilies pietinius vartus, už kurių prasidėjo Pilies gatvė, jungianti pilį su miesto centru“. Tiesa, jis nurodo pasirėmęs W. Borusewicziaus teiginiu iš „Konserwacja zabytków budownictwa murowanego“⁵¹ ir neapibrėžia jungties atsiradimo laiko. Kita vertus, N. Kitkauskas patvirtina tai, ką teigė M. Morelowskis: kad į pietus nuo vartinės buvo pilies **senieji vartai** ir kad **per juos** „XIV–XV a. Vilniaus piliis turėjo nepriklausomą nuo miesto ryšį su išoriniu pasauliu“⁵², nors ir nenurodo, kur būta šio kelio. Daugmaž sutariama ir dėl gynybinės totorių gyvenviečių paskirties, ir dėl gyvenvietės buvimo Totorių gatvės teritorijoje, tačiau apsiribojama bendru teiginiu, nebandant tiksliai lokalizuoti ir susieti su bendrąja Vilniaus miesto sandara⁵³.

PRI taikomųjų tyrimų duomenys iš dalies patvirtina kai kuriuos M. Morelowskio teiginius. Šv. Jurgio kalnas ir bokštas iš tiesų turėjo gynybinį pobūdį⁵⁴. Dar XVI a. čia minimas pylimas, lygiagretus Totorių gatvei, ejęs nuo šio bokšto link miesto sienos linijos ir į ją įsirišęs tarp Totorių ir Vilijos vartų (šio pylimo fragmentai aptikti vykdant statybas Totorių gatvėje, buvusios „Vilijos“ kavinės kieme)⁵⁵. Pylimo trasos užstatymas vėlyvas, prasidėjęs gal tik XVIII a.⁵⁶ Šv. Jurgio kalnas ir keliukas, rodantis pylimo kryptį nuo bokšto iki pat jungties su Šv. Ignoto gatve, matomi dar Fürstenhofo plane, tačiau 1808 m. planas rodo išlikus tik keliuko atkarpą tarp bokšto ir Labdarių gatvės, o kitos tarp Labdarių ir Benediktinių gatvių buvusios atkarpos kryptį vis dar ženklino posesijų ribų linija. XX a. pradžioje buvo likęs aklagatviukas ir takelis tarp posesijų, tačiau dabar visos liekanos beveik užstatytos. Šiaurės-pietų miesto ašis negalėjo būti ankstyviausioji, nes, pagal archeologinius tyrimus, Pilies gatvė susiformavo vėliau, o XIV–XV a. čia būta kitokio užstatymo. Pagaliau, Žemutinės pilies aplinkoje, net ir minėtojo Totorių gatvės pylimo vietoje, aptinkami dideli durpingi sluoksniai, tačiau dar nebandyta tiksliai lokalizuoti šios teritorijos, o ir kitų Vilniaus dalių hidrografinį tinklą⁵⁷.

VILNIAUS KELIŲ IR GATVIŲ TINKLAS

Nagrinėdamas Vilniaus kelių ir gatvių tinklo formą, M. Morelowskis stengėsi atsekti, kur buvo tolimųjų kelių kryptys ir miesto įėjimas, kur ir kaip keliai pri-

artėdavo prie miesto ir jį kirsdavo, pavirsdami tranzitinėmis jungtimis – pagrindinėmis gatvėmis, kaip buvo derinami skirtingi miesto interesai: prekyba (reikalavusi patogių kelių, leidžiančių lengvai pasiekti ir lengvai kirsti miestą) ir sauga (nes atviri keliai silpnino ginties galimybes).

Bendroji sandara. M. Morelowskis teigė, jog seniausias Vilnius turėjo anaipol ne spindulinę (į bendrą centrinių tašką subėgančių kelių), o **linijinę** – miestą kertančių magistralinių **ašių** – struktūrą, pagrįstą gynybiniais įrenginiais būdingais „siaurais kakleliais“. Tiek tolimieji keliai, tiek ir Vilniaus gatvės subėgdavo į minėtųjų ašių galus. Šitaip kiek įmanoma sumažinamas miesto įeigų skaičius, susiaurinami keliai ties įėjimais ir šios vietos atitinkamai įtvirtinamos. Miestas vystėsi ne „savaime“, ne atsitiktinai, bet prisitaikydamas prie gamtos teikiamų galimybių ir jomis pasinaudodamas. Miesto keliai nėjo nei į pilį, nei per pilį, bet, priešingai, ją aplenkėdavo ir driekėsi atokiau, nes viduramžiais trumpiausias atstumas tarp taškų nebuvo pagrindinis motyvas keliui tiesti ar pasirinkti. Labiau rūpėjo sauga, kurios siekta, pvz., mažinant įeigų skaičių, t. y. sujungiant iš įvairių pasaulio šalių atėjusius kelius (121–123, 130)⁵⁸. Kelius tapdindavo ir taupumo sumetimais. Pagaliau, svarbu buvo keliauti patogiai, apeinant gamtos kliūtis, todėl Lietuvoje, kaip ir kitur, viduramžių keliai driekėsi aukštesnėmis, sausesnėmis vietomis ir lenkdavo pelkėtas žemumas (54). Taip driekėsi ir pagrindiniai Vilniaus keliai (išskyrus šiaurinius,ėjusius plyne anapus Neries): iš Kauno – Naugarduko (vėliau – Basanavičiaus) gatvės kryptimi, iš Polocko – per Užupio gūbrį, iš Minsko ir Lydos – per Aštriojo galo aukštumas, o senesnysis Lydos kelias – per Subačiaus ir Rasų kalvas link Nemėžio, iš Daugpilio – nuo Veršupio per Olandų ir Krivių gatves. Šį kelių išsidėstymą įrodo ir vėlesniais amžiais vykdyti paviršiaus lyginimo (niveliavimo) darbai⁵⁹, ir tebematomos miesto reljefo formos (54).

Iš **Vilniaus į Kauną ėjo du keliai**, Vilniui nevienodai reikšmingi. **Kairiakrantis** driekėsi kaip ir dabar – per Rumšiškės, Žiezmarius, Rykantus, Panerius ir Vilkpėdę (tik lenkė ją iš priešingos pusės) ir su miestu jungėsi **Naugarduko gatve** (o nuo XVI a. pradžios – Basanavičiaus ir Trakų gatvėmis) (37)⁶⁰. Viduramžiais jis buvo svarbiausias vakarų krypties kelias (ten pat), patogus nuolaidesniais šlaitais ir galimybe nesikelti per Nerį. Jo svarbą patvirtina tai, kad į Naugarduko gatvę subėga net kelios miesto gatvės ir kitame gale, už Panerių ir Vilkpėdės, atsisakoja svarbūs tolimieji keliai – į Lenkiją, Mozūriją, Pamarį ir Rytprūsius (107). Dar vienas įrodymas – **Malkų turgus** – būdinga viduramžių miesto pakraščio turgavietė, užėmusi teritoriją tarp Naugarduko bei Pylimo gatvių ir Vingrių. Jis turėjo būti ankstyvas, nes miesto sienai perkirtus Naugarduko ir į ją

subėgančių miesto gatvių jungtį nutrūko ryšys su miestu (50), todėl 1646 m. plane Malkų turgų dar matome, o Fürstenhofo planas rodo jau nykstančią viešąją paskirtį: teritoriją pradedama dalyti į valdas ir užstatyti⁶¹. **Dešiniakrantis kelias** į Kauną **prasadėjo ties perkėla per Nerį Lukiškėse** (maždaug ten, kur vėliau iškilo mečetė), po to jungėsi su Ukmergės keliu, tačiau netrukus vėl atsišakojo į vakarus ir ėjo per Saltoniškes (Šeškinės kalvų papėde), Sudervę ir Kernavę⁶² (37, 105). Perkėlos vietą įrodo Livonijos ir Prūsijos ordinų žygių į Vilnių Dlugošo bei Bychovco kronikų aprašai (43–44 ir kt.), ypač 1390 m. Šeškinės mūšio vieta, laikytina mūšiu dėl perkėlos (45), taip pat vietovės geomorfologinė sandara: nuolaidesnis dešinysis Neries šlaitas priešais Lukiškes (45, 55, 98)⁶³ ir kelių tinklo ypatumai – šioje vietoje Rygos–Ukmergės–Maišiagalos kelias labiausiai priartėjo prie Neries, susiliejo du keliai – Sudervės–Kauno ir Ukmergės–Rygos, tai matoma Getkanto plane (ten pat ir kt., 60), pagaliau, Lukiškėse įkurta totorių gyvenvietė (45, 98)⁶⁴.

Keliai nuo perkėlos Lukiškėse vedė ne į žemutinę (kaip vėliau), o į **aukštutinę** Vilniaus miesto dalį. Juos rodo ne tik 1646 m. ir 1648 m. Vilniaus vakarų dalies planai (55), bet ir iki šiol išlikusi kryptis – **Pamėnkalnio gatvė**, kuri prie uosto teritorijos šakojosi į dvi atskiras, ėjusias maždaug Aukų gatvės kryptimi link mečetės ir A. Domaševičiaus gatvės (48). **Uosto kelią su miestu jungė du keliai** – per **Lydos skersgatvį** ir per **Šv. Ignoto gatvę**. **Lydos skersgatvio kryptis** į miestą buvo ankstyvesnė, XIV–XV a. pradžioje gal vienintelė, o vėliau, iki pat XVI a. pradžios, vyraujanti. Ji, kaip būdinga laikmečiui, ėjo aukštumomis: nuo perkėlos Mečetės ir Lukiškių gatvėmis, per Lukiškių aikštės slėnį ir Tauro kalno aukštumėlėmis (Tauro ir Teatro gatvių apylinkėmis, Basanavičiaus gatvės atkarpa ir Vingrių gatvė) iki Lydos skersgatvio (49–50, 54)⁶⁵. Kelio reikšmę ir laiką patvirtina tai, kad XIV a. tik ši dešiniakrančio Kauno kelio jungtis su miestu nereikalavo keltis per Vingrę⁶⁶ (38, 43), į paskutinę atkarpa – Vingrių gatvę – subėgo net trys miesto gatvės – Lydos⁶⁷, Žemaitijos ir Ligoninės (50), taip pat prie Lydos skersgatvio kelio įsikūrusi Vokiečių gyvenvietė (38, 55), kryžiuočių antpuoliai iš Prūsijos Lydos skersgatvio, o ne Šv. Ignoto gatvės kryptimi (59), pagaliau, pylimas, kurį Jogailos privilegija mini šios gatvės apylinkėse. **Šv. Ignoto gatvė** miesto keliu tapo kiek vėliau, gal nuo XV a. Tuomet susiformavo Uosto–Šv. Ignoto gatvių trasa – beveik tiesi jungtis, nutraukta tik pastačius miesto sieną (38, 43, 57). Šv. Ignoto gatvės, kaip svarbaus kelio, iškilimą XV a. įrodo ir atsiradusi Dominikonų bažnyčia su vienuolynu⁶⁸, taip pat geomorfologiniai ypatumai: keltis per Vingrę čia buvo patogiau⁶⁹. Savo reikšmę gatvė išsaugojo pa-

lyginti neilgai, nes ją aklina užmūrijo statydami miesto sieną, tačiau 1646 m. ir 1648 m. planai dar rodo išlikusią Uosto gatvės kryptį (57, 48–49).

Senoji XIV–XV a. Vilniaus miesto turgavietė buvo ten, kur šakojosi pagrindinės ilgojo, iš rytų į pietvakarius nusidriekusio, miesto ašys, t. y. maždaug tarp Šv. Jono bažnyčios ir Švarco skersgatvio. Rytų–vakarų kelias, jungęs Užupį su Lydos skersgatviu, driekėsi pietine Šv. Jono turgaus aikštės kraštine, kur dabar eina Švarco skersgatvis. Ši kryptis buvo svarbesnė už Šv. Ignoto gatvės kryptį, taip pat prasidėjusią nuo šios turgavietės (59).

XVI amžiaus naujieji keliai susiformavo pastačius miesto sieną. Tuomet iš esmės pasikeitė Vilniaus plano struktūra: senąją rytų–vakarų ašį pakeitė **naujoji pietų–šiaurės ašis** (Aušros Vartų–Didžioji–Pilies gatvė), sujungusi miestą su pilimi. Nemažai senųjų kelių nunyko, nes juos pakeitė kiti. Viena svarbiausių tapo **Vokiečių–Vilniaus gatvių ašis**, kurią nulėmė ir atsiradęs tiltas (Žaliojo tilto vietoje), ir kelias iš perkėlos bei uosto, dabar nukreiptas į **žemutinę** miesto dalį ir sujungiantis su keliu, pirma vedusiu vien į pilį (56). **Vilniaus (Neries) gatvės**, priešingai paplitusiam požiūriui, M. Morelowskis nelaikė seniausiąja miesto jungtimi su Neries perkėla, nes teigė pirmąjį tiltą buvus Žygimantų gatvės tašoje (56, 92) ir aptarnavus pilį, o ne miestą. Vilniaus gatvę sureikšmino tiltas Žaliojo tilto vietoje (56)⁷⁰. Vėlyvesnę kilmę liudija ir gatvės linija Fürstenhofo plane – laužyta, tarsi sulipdyta iš skirtingų laikotarpių atkarpų (56). **Vokiečių gatvės** pirminė kryptis link Neries ir Vilniaus gatvės seniausiosios dalies (ties Trakų gatve) rodo, kad anksčiau šios gatvės vedė ne link perkėlos (tilto) prie Šv. Rapolo, bet suko link uosto J. Jasinskio gatvės. Antrojo kelio į uostą, taip pat čia nukreiptos Šv. Ignoto gatvės atsiradimas irgi liudija uosto šalia Lukiškių perkėlos augančią reikšmę (57).

Tolimųjų kelių paieškos sudaro didelę M. Morelowskio veikalo dalį, tačiau dėl vietos stokos galime paminėti tik jų kryptis. **Daugpilio kelių** būta dviejų: ankstyvesnio – per Ukmergės gatvę, o kito – per Užupį ir Antakalnį (60). **Iš Antakalnio**, nuo Šv. Petro ir Povilo bažnyčios, kelias ėjo ne link pilies, bet **per dabartines Olandų, Krivių gatves ir Užupį** ir vadintas „magna via civitatem tendens“ (21). Jis kirta Vilnią ties cerkve kaip ir Polocko, o vienu metu net Mogiliovo ir Minsko keliai (60)⁷¹. **Gardino kelias** ėjo per Trakus ir tik vėliau, XV a. pradžioje, buvo pasuktas piečiau (110, 113). **Lydos kelio** kryptis (o ir kitų kelių tinklui) nustatyti M. Morelowskis rėmėsi totorių gyvenviečių Vilniaus apylinkėse išsidėstymu perkėlų vietose (113–114, 116), kryžiuočių žygių kryptimis ir gamtinėmis sąlygomis (Vokės ir Sudervės slėnių, Panerių ir kitų kalvynų) (117 ir toliau), pagaliau, gynybinių įtvirtinimų pėdsakais

(130–132), kurie, kaip ir miesto vidaus objektai, patvirtino Lydos skersgatvio, kaip svarbiausių seniausiojo Vilniaus miesto „vartų“, vaidmenį (ten pat). **Kelias į Rūdninkus** Rūdninkų gatve buvo vėlyvesnis, pakeitęs senesnę Mėsinių–Raugyklos gatvių kryptį (120–121, 123–128).

Dabartiniai duomenys. Ankstyvoji **Malkų turgaus** istorija visiškai netyrinėta. Tačiau atviros priemiesčių turgavietės prie stambių kelių – būdingas viduramžių miestų (iki miestų „revoliucijos“) elementas⁷². Tarp Naugarduko ir Šv. Stepono gatvių jų būta ir daugiau⁷³. Šiai kategorijai galbūt galėtume priskirti ir Šv. Jono turgavietę XIV a. (iki 1387 metų) su greta buvusiu Žuvų turgumi. **Lukiškių**, kaip prekybos kelių mazgo, uosto ir ginties vietos, šiuolaikinė mūsų istoriografija beveik netyrinėjo, galbūt todėl, kad seniausiosios **perkėlos** (ar perkėlų) **per Nerį vieta** tradiciškai siejama su Žaliojo tilto ar Vilnios žiočių apylinkėmis, o pačios Lukiškės – vien su Radvilomis („Lukiškių priemiestis buvo didikų valda, iki XVI a. pabaigos mažai su miestu tesusijusi“⁷⁴). Tačiau Lukiškių funkcijas – gynybinę, prekybinę (perkėlos ir uosto⁷⁵) bei tranzitinę (Trakų–Kauno ir Ukmergės–Daugpilio–Rygos kelių pradžios) – ir jų svarbą patvirtina istoriniai tyrimai⁷⁶, o gyvenvietės egzistavimą – ankstyvieji, XV a., archeologiniai radiniai⁷⁷. **Šv. Ignoto gatvėje** surastos didelio viduramžių kvartalo ir įtvirtinimų (gynybinės sienos su šaudymo angomis) liekanos irgi liudija ypatingą šio kelio reikšmę. Tačiau dar netyrinėta jų sąsaja su senaisiais Vilniaus keliais, pilių gynybos sistema ir totorių gyvenvietė. Stinga paaiškinimų, kokią prasmę turėtų šie įtvirtinimai, jei būtų stovėję ne prie svarbaus kelio, kaip teigia M. Morelowskis, bet miesto užkampyje, kaip nurodo šiuolaikiniai M. Balinskio „aksiomos“ šalininkai, nors akivaizdu, kad pastaroji hipotetinė schema neatitinka empirinių (archeologinių, architektūrinių stratigrafinių ir net istorinių) duomenų. Tyrimai patvirtina ir buvus **turgavietę prie Šv. Jono bažnyčios** (iškilusios į laikotarpio pabaigą), bet tiksliai nežinome vietos parinktės motyvų ir aikštės vaidmens to meto Vilniuje. Viduramžiais gyvenvietės, susijusios su prekyba, išsidėstydavo gyvenviečių sancaupų, kurios traukos centras būdavo pilis, pakraščiais⁷⁸. Vilniuje tokį pobūdį turėjo Vokiečių ar Rusų miestai. Kuo gi turėtume laikyti šios senosios turgavietės vietą – miesto centru ar pakraščiu prie pagrindinio, miestą kertančio kelio, t. y. tarp miesto ir pilies? Gal tik Rotušės aikštė laikytina tikroju viduramžių miestų „revoliucijos“ padariniu, t. y. aikšte miesto centre, į kurią subėga kelių spinduliai – irgi šios revoliucijos padarinys. Ar iš tiesų antroji turgavietė – Rotušės aikštė – susiformavo todėl, kad „nuo pilies tolo“ miesto centras, kaip teigia A. Miškinis⁷⁹? O gal priešingai, turgavietę perkėlė iš miesto pakraščio į jo vidurį gyvenviečių aglomeracijai jau be-

baigiant susilieti į visumą? Kodėl Šv. Jono bažnyčia pastatyta vienoje turgavietėje, o Rotušė – kitoje? A. Miškinis aiškina, jog bažnyčia čia iškilo todėl, kad atsiradus naujesnei – Rotušės aikštei, senoji turgavietė neteko reikšmės mieste, taigi ją buvo galima sumažinti⁸⁰. Šis aiškinimas ne itin įtikina, nes degraduojanti, „miesto ūkiui neberekalinga“ vieta vargiai būtų parinkta pagrindinei sosto miesto bažnyčiai, pradedamai statyti valstybės krikšto proga. Europos miestuose aptinkame kitokius variantus: dvi šalimais esančias (arba dvinaires) vienodos reikšmės aikštės su rotušė ir katedra (ar fara) arba viena, kur iškyla abu svarbiausieji miesto pastatai. Kurį variantą pasirinko Vilniaus statytojai? Atsakymą galėtų suteikti tik išsamūs tyrimai, ypač archeologiniai, kurie leistų lokalizuoti aikščių ribas ir gatvių kryptis. Kaip apskritai atrodė Vilniaus turgavietės? Ar visos buvo atskiros, ar sudarė turgaviečių virtinę nuo Šv. Jono ir Žuvų iki Malkų, Arklių ir Pieno turgaus? Kiekvienas atsakymo variantas reikštų kitokią seniausiojo Vilniaus formą. Deja, senųjų turgaviečių sklaida, įskaitant ir rytinę miesto dalį (su Užupiu), irgi netyrinėta.

XIV–XV AMŽIAUS VILNIAUS MIESTO GYNYBOS SISTEMA

Vilniaus įeigų gintis. Ankstyvojo Vilniaus ginties sistemą sudarė **įtvirtintos miesto įeigos**, kurių skaičių stengtasi riboti, o jas pačias formuoti kaip „siaurus kaklelius“, į kuriuos subėgdavo ir miesto, ir užmiesčio keliai⁸¹. **Pagrindinės** buvo ties **Lydos skersgatviu** (vakarų, pietų ir šiaurės vakarų keliai) ir prie **Užupio tilto** (rytų ir šiaurės keliai), o **kitos** – ties Vilnios ir Vingrės kilpa žemiau Totorių ir Odminių gatvių (vakarų kelias iš pilies į Kauną ir Rygą), ties Neries perkėla Lukiškėse (tolesnė šio kelio tąsa prieš išsišakojimą į Rygos ir Kauno kelius) (91–92), pagaliau, prie pirmojo tilto per Nerį (ties Vilnios žiotimis) – tą liudija būdingą ovalą⁸² sudarančios Radvilų valdos gatvės, dar XVIII a. plane matomos posesijų sienos ir valdą gynę bokštai, kurie dar pavaizduoti Fürstenhofs plane (91–93).

Perkėla per Vilnią ties Užupiu buvo įtvirtinta. **Tymo gatvės** aplinkoje ar saloje galėjo būti trečioji Vilniaus totorių gyvenvietė, taip pat stovėjo Vytauto funduotas vyskupų malūnas, o jie tuomet naudoti ir ginčiai. Kelio svarbą įrodo ir XVI a. pastatyti vieneri iš penkerių ankstyvųjų miesto sienos vartų – Spaso vartai (91, 96–97)⁸³.

Lydos skersgatvis buvo senojo **Trakų kelio pradžia** – viena pagrindinių seniausiojo miesto įeigų, kur subėgdavo vakarų, pietų ir net šiaurės vakarų keliai (110). Įrodymų tikrai nedinga. Aiškiai matyti, kad Vilniaus miesto sieną „kažkaip keistai“ kerta trys gatvės – Lydos, Žemaitijos ir Ligoninės, turinčios

bendrą kryptį ir jau *extra muros* subėgančios į vieną tašką ties Naugarduko gatve (1798 m. planas). Jos akivaizdžiai senesnės už miesto sieną, nes priešingu atveju tektų daryti prielaidą, kad po 1506 metų kažkam šovė į galvą nutiesti tris suartėjančius aklagatvius, prieš pat savo sanbėgą iširemiančius į sieną, ir pratęsti juos anapus bevartės sienos iki bendros jungties, o tuo sunku patikėti, – sako M. Morelowskis⁸⁴ (34–35). Lydos skersgatvio būta svarbiausio, nes jis – tiesiausia Naugarduko gatvės jungtis su Senamiesčio centru, tuo tarpu dvi kitos gatvės į miestą įeina įstrižai. Kelio svarbą patvirtina ir senasis gatvės pavadinimas (Panerių) bei kryptis į Vilkpėdę (28, 30). Su Naugarduko gatve šios trys gatvės jungiasi ten, kur į ją įsilieja ir Vingrių gatvė, lankstu jungianti šią sankryžą su Tauro gatve, einančia link Neries uosto ir perkėlos Lukiškėse (1646 m. Vilniaus vakarinės dalies ir 1648 m. Getkanto planai, 1820 m. Vilniaus apylinkių žemėlapis) (35–36). Privažiuoti prie miesto ties Naugarduko gatve buvo patogiau negu Basanavičiaus–Trakų gatvių kryptimi, nes čia būta lėkštesnių šlaitų ir nesiekė Vingrė, tekėjusi pro Trakų gatvės galą (36). Tuo tarpu Trakų gatvė yra vėlyvesnė, nutiesta ne anksčiau XV a. pabaigos – XVI a. pradžios, nes galėjo atsirasti tik išdžiūvus gana plačiai išsiliejusiai Vingrei ar ją nusausinusi⁸⁵. Trakų kelią ėjus Lydos skersgatviu patvirtina pranciškonų vienuolyno vieta (65–66, 103–104) podraug su Jogailos privilegija, nurodančia vyskupijos jurisdikcijos ribą, vakaruose nuo pilies nubrėžtą „tiesiai aukštytyn mažuoju keliu“⁸⁶ (jo liekana M. Morelowskis laikė skersgatviuką tarp antrųjų vyskupų rūmų sodo ir Šv. Ignoto gatvės), kuris eina Češkaus namo dešinėje, ribodamasis su Pranciškonų (minoritų) vienuolynu⁸⁷ ir iš kitos šio namo pusės esančiu keliu; pastarojo kairėje pusėje yra pylimas ir Šv. Mikalojaus kapinės, ir jis tęsiasi iki kelio į Trakus. Šis kelias turėjo prasidėti nuo Lydos skersgatvio, nes tik čia atsidurtų žmogus, eidamas nuo pilies link Trakų kelio taip, kad pranciškonų vienuolynas (tuomet stovėjęs ten, kur dabar) liktų jo dešinėje, o Šv. Mikalojus – kairėje (65–66, 103–105). Ypatingą šio kelio svarbą taip pat liudija abipus Lydos skersgatvio įsikūrusi Šv. Mikalojaus bažnyčia ir pranciškonų vienuolynas, šalimais iškilusi vokiečių gyvenvietė, Prūsijos kryžiuočių žygių į Vilnių 1390 m. ir 1391 m. kryptis (43).

Netoli pranciškonų vienuolyno buvo **pylimas** (*vallum*), kurį mini 1387 m. Jogailos privilegija, o anksčiau – Vygando kronika 1381–1382 metų kontekste (67). M. Strijkovskis ir M. Balinskis kalba apie *parkan* (62–63), kuris reiškia arba pylimą, arba aštriu kuolių užtvartą, arba jų junginį. Jogailos privilegija mini *vallum* šalia Šv. Mikalojaus kapinių, kelio į Trakus kairėje. Tą patvirtina ir M. Balinskio bei M. Strijkovskio nuorodos dėl kryžiuočių kariuomenės išsidėstymo 1391 m. „šalia vienuolyno“ (o ne šalia Šv. Mer-

gelės Marijos bažnyčios) ir miesto didelio pylimo (66–67, 91).

Šv. Mikalojaus bažnyčios ir pranciškonų vienuolyno vieta. M. Morelowskio laikais dar tiksliai nežinoma, kada atsirado ir kur būtent stovėjo Šv. Mikalojaus bažnyčia, kurią netgi tapdino su Bonifratrų bažnyčios vieta⁸⁸. Remdamasis W. Semkowicziumi⁸⁹, jis manė, kad Šv. Mikalojaus bažnyčia yra tapati šaltinių minimai Šv. Mikalojaus oratorijai ir stovėjo ten, kur ir dabartinė bažnyčia, siekė gal Gedimino laikus ir galėjo atitikti pirmąją pranciškonų šventyklą, minimą Gedimino laiškuose. Pranciškonų vienuolynas⁹⁰ čia įsikūrė iki krikšto⁹¹ (28, 103–104), iškilo priešais Šv. Mikalojaus bažnyčią kitame Lydos skersgatvio kampe ir niekada nekeitė savo vietos – tą patvirtina ne tik Strijkovskis, M. Balinskis, Dluogošas, bet ir topografija: didžiosios pranciškonų bažnyčios orientacija, jos ir vienuolyno išsidėstymas, kapinių vieta, Fürstenhofo plane matomas senasis vienuolyno planas ir pan. (62–65, 103–104 ir toliau). Vienuolynas priklausė kelio per Lydos skersgatvį ginties sistemai ir galėjo turėti keletą gynybinių elementų: pietų pusėje būta kvadratinio plano statinių, matomų dar Fürstenhofo plane, galėjusių išlikti iš senų laikų (104–105), ne vėliau kaip XV a. datuotinas ir apskritasis bokštas Kėdainių ir Lydos skersgatvių kampe (93–95). Neaišku, ar įtvirtinimo būta ten, kur vėliau iškilo Pranciškonų varpinė, bet šioje vietoje jis būtų skirtas ginti ne Lydos skersgatvį, bet kelią į pilį (Jogailos privilegijos *semitai*) priešui užėmus Lydos skersgatvį (93).

Vokiečių gyvenvietė buvo pritaikyta gintis ir priklausė miesto sistemai: saugojo Lydos skersgatvio įeigą. M. Morelowskis⁹² šią gyvenvietę vadina *okół* (aptvaru) pagal analogiją su Krokuvoje, netoli Vavelio, buvusia prekybine gyvenvietė, turėjusia atskirus įtvirtinimus ir būdingą vienu galu smailėjančio ovalo formą. „Aptvaro“ liekanas rodo gatvių tinklas: Šv. Mikalojaus ir Žydų gatvės sudaro linkį, formuojantį vieną šio ovalo šoną (66–67), o kitas šonas turėjo eiti maždaug pagal Stiklių–Rūdinkų gatvių liniją (76). Ovalinė, dažnai viename gale smailėjanti įtvirtinimų forma būdinga ankstyviesiems viduramžiams ir plačiai randama Europoje⁹³, taip pat ir Vilniaus pilyse. Šią formą turėjo ne vien tvirtovės ir įtvirtintos gyvenvietės⁹⁴ (84–86), bet ir laikinieji įtvirtinimai, pavyzdžiui, *circulationes*⁹⁵, kurie, pasak metraščių, 1391 m. Vilniuje „daugelyje vietų pastatyti“, kad „priešus toliau nuo pilies sulaikytų“ (68 ir toliau).

Dabartiniai duomenys. Šv. Mikalojaus oratorijus iš tiesų priklausė pranciškonams *in arena*⁹⁶. Miesto siena tikrai perkirto tris subėgančias gatves, nors reiktų patikslinti, kaip skirstėsi keliai anapus, smulkiau patyrinėti Panerių trakto ryšį su XIV a. vadinamuoju „Jogailos palivarku“ ir ten veikiausiai ėjusia Šv. Stepono gatve, kuriai M. Morelowskis neskyrė

pakankamai dėmesio, o šiandien čia randami gausūs gotikinio mūro likučiai⁹⁷. Taikomieji tyrimai rodo gatvių tinklo kaitą teritorijoje tarp Lydos skersgatvio ir Rūdninkų gatvės: nesutampa ankstyvojo XIV a. medinio ir vėlyvesnio XV–XVI a. mūrinio užstatymo kryptys (ankstesnieji stovi skersai arba kampu į dabartinės gatvės), kita ašių kryptis aptikta ir kvartale prie Lydos skersgatvio (pranciškonų palivarke)⁹⁸. Nebekelia abejonių Trakų kelio trasos pokytis ir dabartinės Trakų gatvės vėlyvumas, yra duomenų, jog Malkų turgaus vietoje būta ežeriuko, o tai patvirtintu M. Morelowskio hipotezę apie vandens kliūtis žemiau Lydos skersgatvio⁹⁹.

KREIVASIS MIESTAS

M. Morelowskio pateiktą **Kreivosios pilies vietos Trijų kryžių kalno aplinkoje** hipotezę jau patvirtino archeologiniai tyrinėjimai, todėl gali būti įdomu, kaip M. Morelowskis nustatė šį faktą – juk jo amžininkai nurodydavo pilį buvus kitur. Lokalizaciją Trijų Kryžių kalne jis grindė A. Gvagniniu, Bychovco kronika ir net M. Strijkovskiu¹⁰⁰ (8), taip pat geomorfologine analize. Kryžiuočių kronikos, sakė jis, Kreivąją pilį vadino „das krumne huz, das obirste huz“ – visų aukščiausia, esančia ant aukščiausio kalno, o toks yra Trijų kryžių kalnas (19). Tačiau ir be šio įrodymo gynybinę kalno paskirtį reikėtų rimtai nagrinėti, nes viduramžių Europai būdinga gyvenvietėms pasirinkti aukščiausias vietas¹⁰¹. Be to, geologai Halickiai teigė, jog šio kalno rytinė šlaitų dalis yra dirbtinės prigimties (20)¹⁰². Kalnas sunkiai prieinamas, o dabartinės prieigos (Antakalnio kelio atšaka ir laukų keliukas, juosiantis Trijų kryžių kalną iš rytų) nesutampa su XIV a. keliais, nes iki XVII a. pabaigos Sluškos statybų, išlyginusių reljefą, ši teritorija į Neries pusę leidosi stačiais, sunkiai įveikiamais šlaitais. H. ir W. Hołubowiczų hipotezė dėl Bekešo kalno yra neteisinga, nes čia pilį būtų sunku apginti: galima apšaudyti ir pulti iš gretimo aukštesnio Trijų kryžių kalno, mažiau saugo vanduo, lengviau užkopti (20–21).

Kreivoji pilis turėjo du **kelius**: pagrindinis ėjo per Užupio kalvų šlaitus – iš Krivių gatvės tarp Stalo ir Bekešo kalnų (20), o antrasis – nuo Neries pusės per Trijų kryžių kalno lomele. Šis kelias maždaug sutampa su dabartiniu ir turi lankstus, pasak B. Halickio, sukurtus žmogaus (20)¹⁰³.

Kreivasis miestas ir (arba) **Užupis**. Rytinė Vilniaus dalis, ypač Užupis, ėmė formuotis veikiausiai iki Gedimino laikų (9). Ši Vilnios slėnio dalis – Vilniaus miesto šaknys. Ji formavosi kaip savaranki gyvenvietė – tą įrodo atskiras gatvių tinklas, gal su savais ginties elementais (kurių liekana gali būti Kreivojo rato skersgatvis). Pavadinimas „Kreivasis miestas“ gali sietis ir su pilies, ir su gyvenvietės forma.

Per Užupį ėjo svarbūs tolimieji keliai¹⁰⁴, buvo patenkama į Vilniaus miestą ir Kreivąją pilį, todėl jam teko savotiškos apsaugos zonos vaidmuo. Su šia funkcija susijęs Gedimino kapo kalnas – sargakalnis ar žvalgakalnis prie Daugpilio *magna via*, iš kur traukdavo Livonijos riteriai (54). Kreivasis miestas kartais tapatinamas su Užupiu (drauge su Popiškėmis), o kitais atvejais Užupiu vadinama žemutinioji dalis, maždaug iki aikštės ar Baltojo skersgatvio, tuo tarpu Kreivuoju miestu – tik rytinė šios teritorijos dalis. Kartais Kreivasis miestas (Užupis) tapatinamas ir su Rusų miestu, nors pasitaiko ir nuorodų, kad viso Rusų miesto ar jo didžiosios dalies būta kairiajame Vilnios krante (ten pat).

Šiuolaikiniai duomenys. **Kreivoji pilis** ištirta mažiau nei Žemutinė bei Aukštutinė. Ne ką težinome apie jos aplinką, prieigas, naudotas gamtines kliūtis, pagaliau, apie Vilnios slėnio, ypač dešiniojo kranto, geomorfologiją. Antai K. Katalynas ir G. Vaitkevičius tvirtina, kad XIV a. radiniai (medinė atraminė siena ir pastato dalis) Trijų kryžių kalno papėdėje (T. Kosciuškos g. 3) „greičiausiai sietini ne su Kreivąja pilimi, o su Vilnios žiotyse buvusiu uostu“¹⁰⁵, tačiau nepateikia jokių patvirtinančių nuorodų ir nepibrėžia laikotarpio. Todėl neaišku, apie kurias žiotis kalba autoriai – upės, kaip žinia, buvusias gana toli nuo šios vietos, ar kanalo (naujosios Vilnios vagos)? Ar tikėtina, kad XIV a., kai stiprinti pilių įtvirtinimai, įrenginėtos naujos vandens kliūtys, čia būtų veikęs uostas, kuris savaimė silpnintų gynybą? O jei būta uosto, kur link ėjo keliai, kaip uostas jungėsi su miestu, ar tranzitas, krovinijų judėjimas kirto pilių teritoriją? Į šiuos klausimus dar neatsakė nei straipsnio autoriai, nei kiti tyrinėtojai.

Seniausioji **Užupio** istorija visai netyrinėta. Teorinių prielaidų lygmenyje dauguma sutinka, kad rytinė miesto dalis (įskaitant ir Rusų miestą) yra ankstyvesnė už Romos katalikų gyvenvietę ir jos apylinkes, bet praktiškai, pvz., PRI atliekant taikomuosius istorinius tyrimus, mažai teieškoma senųjų amžių žymių aiškinant, kad čia viskas pasikeitė po 1748 m. gaisro, nors, kita vertus, architektūriniai stratigrafiniai tyrimai rodo gana gausius gotikinio mūro likučius¹⁰⁶. Visai netyrinėta ankstyvoji **Tymo kvartalo** istorija, apskritai nekeliamas jo galimos gynybinės paskirties klausimas. Šią miesto dalį menkai ištyrė ir archeologai – tą parodo K. Katalyno ir G. Vaitkevičiaus pateiktos archeologinių kasinėjimų bei radinių vietų schemos¹⁰⁷. Apskritai Užupio istorijos pažinimas tarsi nustumiamas šalin¹⁰⁸. Net brėžiant juridines Senamiesčio, kaip kultūros paminklo¹⁰⁹ ir Pasaulio kultūros paveldo objekto¹¹⁰, ribas, Užupis be jokių argumentų buvo padalytas pusiau, ribą nubrėžus Baltuoju skersgatviu ir šitaip už saugomos teritorijos ribų palikus Popiškes ir Bernardinų kapines. Taigi Užupis – dar viena bene didžiausia baltoji dėmė Vilniaus senosios istorijos žemėlapyje.

IŠVADOS

Iki šiol neturime kitos analizės, taip kruopščiai tiriiančios Vilniaus miesto struktūrą, remiantis integruotais įvairių mokslų duomenimis, nors tik šitoks metodas leidžia nustatyti istorinę miesto formą. Neatliekami koordinuoti moksliniai senamiesčio istorijos tyrimai, pasigendame ir sistemingos įvairių tyrimų sričių teikiamų duomenų suvestinės. Tuo tarpu miesto formos konteksto ir aiškios paieškų krypties stoka trukdo, o kartais nesuteikia galimybės atsakyti į siauresnius klausimus, susieti pavienius empirinius faktus. Gal todėl dažnai neįvertiname, neįprasminame arba klaidingai interpretuojame šių baltųjų dėmių vietose aptinkamus radinius, kuriuos vadiname „nelauktais“, „netikėtais“, o nesusistemine šių „mažųjų“ (taškinių) archeologijos, geologijos, architektūros istorijos ir kitų mokslų radinių, negalime rasti atsakymų į „didžiuosius“ seniausiojo Vilniaus miesto sandaros klausimus. M. Morelowskio veikale taip pat daugiau klausimų negu atsakymų, daugiau prielaidų negu visiškai tikrų faktų. Nepaisant to, jis sugebėjo rasti nemažai tiesų, kurias jau gerokai vėliau ir savarankiškai patvirtino kiti mokslininkai. Tai prisimindami turėtume itin įdėmiai pažvelgti ir į kitus vėliau netyrinėtus M. Morelowskio teiginius, juoba kad mūsų turimos duomenų pabiros dažniau patvirtina negu paneigia prieš šešiasdešimtį metų padarytas prielaidas. Antai šią vasarą įvairiose Senamiesčio vietose (Gedimino pr., Vilniaus g., Dysnos ir Ašmenos gatvių sankryžoje, Rūdninkų gatvės pradžioje) atliktų archeologinių tyrimų radiniai (nors dar iki galo neapdoroti) taip pat patvirtina kai kuriuos M. Morelowskio teiginius: pvz., aptikti „vokiečių miesto“, gyvenvietės tarp Totorių gatvės ir Šv. Jurgio bažnyčios likučiai, nustatyta, kad Rūdninkų gatvė turėjo kitą kryptį.

Gauta 2002 06 05

Nuorodos ir paaiškinimai

- ¹ Rps. Ossol. 14841/II. Papiery Mariana Morelowskiego z lat 1894–1963, t. 26: Prace autorskie.
- ² Remdamiesi autoriumi, nagrinėjamajam laikotarpiui šiame tekste taip pat taikysime sutartinį „seniausiojo“ terminą.
- ³ Straipsnyje pateikiami šiuolaikiniai Vilniaus gatvių bei kitų vietų pavadinimai, siekiant aiškiau nurodyti, apie kurias miesto vietas kalbama vienu ar kitu atveju.
- ⁴ Kai kuriuos objektus (bažnyčias, gatves, kitus pastatus ar vietas) M. Morelowskis nurodo kaip orientyrus, padedančius atsekti senųjų trasų vietas ir kryptis dabartiniame mieste, todėl jų panaudoto pavadinimo nereikia tapatinti su bažnyčios, gatvės ar pan. atsiradimo laikotarpiu, dabartine ašiu kryptimi, pirminiais vietovardžiais ir t. t., jei tik autorius šito specialiai nenurodo. Šiuolaikiniai gatvių pavadinimai pateikiami buvusiai kryptčiai nurodyti, todėl jų nereikėtų visiškai suta-

patinti su dabartinėmis šių gatvių raudonosiomis linijomis.

- ⁵ M. Baliński, *Historia miasta Wilna*, t. 1–2, Wilno, 1842.
- ⁶ Pz., K. Katalynas straipsnyje „Vilnius XIII amžiuje. Mita ir faktai“ (*Kultūros paminklai*, t. 6, Vilnius, 2000, p. 207–219) nagrinėja klausimus, susijusius su XII–XIV a. Vilniaus raida, tačiau nepaliečia nė vieno, kuriuos kadaise nagrinėjo M. Morelowskis. Kiti autoriai, nagrinėjantys visą Vilniaus raidą (žr. toliau), šį laikotarpį linkę apibūdinti probėgomis ir labiau gilinasi tik į vėlesnius, maždaug nuo XVI a. etapus.
- ⁷ Šis M. Balinskio 1842 m. teiginys kartojamas, žr. J. Jurginis, V. Merkys, A. Tautavičius, *Vilniaus miesto istorija*, Vilnius, 1968; T. Adamonis, K. Čerbulėnas, *Lietuvos TSR dailės ir architektūros istorija*, t. 1, Vilnius, 1987; *Lietuvos architektūros istorija*, t. 1, Vilnius, 1987, p. 48–63; A. Miškinis, *Lietuvos urbanistika: istorija, dabartis, ateitis*, Vilnius, 1991; K. Katalynas ir G. Vaitkevičius, Vilniaus miesto raida XIV–XVII amžiais, *Baltų archeologija*, 1995, Nr. 4(7), p. 25–32; Edmund Małachowicz. *Wilno: dzieje, architektura, cmentarze*, Wrocław, 1996, ir kt.
- ⁸ Tą teigia A. Tautavičius, A. Miškinis, E. Małachowicz, A. Katalynas ir kt.
- ⁹ Lyginamieji tyrimai ir analogijų nagrinėjimas yra gana patikimas urbanistinės analizės instrumentas, ypač tiriant utilitarious paskirties (techninių) statinių bei įrenginių (kelių, gynybos sistemų ir pan.) tipologiją, struktūrą ir išsidėstymą (vietovės tinkamumo požiūriu), nes jų principinius sprendimus labiausiai paveikia konkretaus laikotarpio technologijos – transporto, karybos ir t. t. tipai, išsirutulioję ne iš idėjinės, bet iš empirinės (lengviau numanomos ir ekstrapoliuojamos) patirties. Kita vertus, M. Morelowskis šį metodą taikydavo ir stilistiniams architektūros tyrimams, kur jis ne visuomet pasiteisindavo ir susilaukė pagrįstos architektūros istorikų kritikos.
- ¹⁰ Pasak M. Morelowskio, bandydamas nustatyti Vilnios dešiniojo kranto kalvyno (Kreivosios pilies ir Kreivojo miesto) vaidmenį, jis stengėsi atsekti vietovės ryšį su Užupio, Antakalnio priemiesčiais, taip pat su vakarine miesto dalimi – dabartinio centro teritorija (21–22). Lokalizuojant Kauno ir Rygos kelių perkėlą per Nerį, remtasi totorių gyvenvietės Lukiškėse ir Šeškinės mūšio vietomis, 1702 m. švedų įtvirtinimų išdėstymu, taip pat kitais tos vietovės gynybinės paskirties požymiais. Lokalizacijos metodą Vilniuje pritaikė M. Limanowskis, miesto gatvių tinklą susiedamas su tolimųjų kelių kryptimis ir šitaip tiksliau nustatydamas kelių įėjų į miestą vietas, o M. Morelowskis šiais tyrimais rėmėsi ir juos tęsė.
- ¹¹ Išimtis – V. Drėmos *Dingęs Vilnius*, tačiau V. Drėma daugiau domėjosi paskirų pastatų ar ansamblių, o ne urbanistinės formos istorija. M. Morelowskio monografijos pagrindą sudaro per 300 šaltinių bei istoriografijos pozicijų, kurias autorius atitinkamai sugrupavo. Pateikiame tik kai kurias, cituodami autorinį tekstą, nurodantį šaltinius ir podraug paaiškinantį, kodėl ar kokiu aspektu nagrinėtas šaltinis arba jų grupė (reikėtų turėti galvoje, kad darbas liko nebaigtas, todėl kai kurios nuorodos yra darbinės, fragmentiškos): 1) Hanulo donacija, datuotina iki 1387 m. – Hanulo, kaip Vilniaus vietininko, karjeros pabaigos, kuria Kena ati-

- duodama Šv. Mikalojaus oratorijai ir jos globėjams vietiniams pranciškonams prie Švč. Mergelės Marijos bažnyčios Smėlynėje; šios donacijos santrumpą pateikia Žygimanto Senojo 1522 m. didžioji privilegija Vilniaus pranciškonams, kurios originalas yra saugomas Lenkijos *Akademia Umiejętności* rinkiniuose [kalbama apie 1939 metus – J. M.]. Privilegijoje patvirtinama, kad pranciškonai pateikė visų nekilnojamojo turto dovanojimų ir kitų nuosavybę įrodančių dokumentų originalus, ir pateikiamos visų šių dokumentų santrumpos; 2) Jogailos 1387 m. privilegijos Vilniaus vyskupams ištraukos, kurios susijusios su vyskupų ir kapitulos, taip pat su jomis besiribojančiomis Vilniaus teritorijomis; 3) žinios apie šias teritorijas kapitulos archyvo nuosavybės dokumentuose, kuriuos perspausdino J. Kurczewskis, W. Semkowiczus ir J. Fijałekas savajame Vilniaus katedros ir diecezijos diplomatinio kodekso leidinyje; 4) informacija, kurią pateikia M. Kromeris, Bychovo kronika, Dlugošas, M. Strijkovskis ir šaltiniai, ypač vokiškieji („Scriptores Rerum Prussicarum“), apie kryžiuočių 1390, 1391 ir 1394 ir kt. metų Vilniaus antpuolių kryptis bei vietas iš vakarų, šiaurės ir rytų ir apie apgulčių eigą; 5) šiuolaikiniai kartografijos duomenys, padėję susieti totorių kaimų išsidėstymą į pietus ir vakarus nuo Vilniaus, jų santykį su Vokės upe ir su Vilniaus apylinkių gynybos sistemos organizavimu ir leidę padaryti išvadas dėl vakarų ir pietų strateginių kelių iš Vilniaus trasų; 6) Ghillebert'o de Lannoy 1414 m. Vilniaus miesto aprašymas; 7) duomenys apie Vilniaus rytinę dalį „Scriptores Rerum Prussicarum“ tekstuose apie Kreivosios pilies apgulčių ir mūšių ties Verkiais; 8) M. Homolickio surinkti šaltinių duomenys apie šešiolikos cerkvių (daugiausia sunykusių XVII a. viduryje) buvimą rytinėje Vilniaus dalyje ir jų išsidėstymą stačiatikių metropolito jurisdikcijos dviejuose 1672 m. planuose; 9) Jasinskių Altarijos donacijos teksto (pateikiamo J. Kurczewskio) analizė ir kiti duomenys apie tris senus Vilniaus rytų bei šiaurės rytų ir pietryčių kelius (iš Daugpilio, Polocko ir Mogiliovo ar Minsko),ėjusius per Užupį iki XVII a.; 10) M. Limanowskio Lydos skersgatvio vaidmens analizė bei J. Kobzakowskio pastabas dėl Užupio gatvių tinklo sandaros viduramžiško pobūdžio ir dėl Pamėnkalnio, Ankštosios ir A. Domaševičiaus gatvių vaidmens senajame Vilniuje (tą patvirtina ir 1646 bei 1648 metų Lukiškių planai).
- ¹² Ribota straipsnio apimtis neleidžia pristatyti visų vieną ar kitą teiginį pagrindžiančių argumentų. Išsamiau jie pateikiami, tik kai teiginys mūsų mokslininkų netyrinėtas arba skiriasi nuo šiuolaikinių Vilniaus miesto istorijos „aksiomų“, arba norint parodyti autoriaus instrumentarijų. Dėl tos pačios priežasties nurodomos ne visos vieno ar kito teiginio pateikimo tekste vietos (puslapiai), o tik pagrindinė ar pirmoji.
- ¹³ Pavyzdžiui, Kreivosios pilies buvimo vietą būtų Trijų kryžių, o ne Bekešo kalne, kaip manyta prieš Antrąjį pasaulinį karą, remiantis H. ir V. Hołubowiczų kasinėjimais, visiškai patvirtino dabartiniai archeologiniai tyrinėjimai. Kreivosios pilies lokalizacija yra įtikinantis M. Morelowskio instrumentarijaus ir mokslinės intuicijos veiksmingumo pavyzdys.
- ¹⁴ Kreivąją pilį talpino ne tik ant Bekešo, bet ir ant Išganytojo kalvos (maždaug bastėjos vietoje), pirmąją pranciškonų minoritų bažnyčios vietą tapdino su Bonifratrų bažnyčios vieta, senuoju Trakų keliu laikė dabartinę Trakų gatvę ir t. t.
- ¹⁵ R. Batūra, XIV a. Vilniaus miesto gynybiniai įtvirtinimai, *Statyba ir architektūra*, 1964, Nr. 7, p. 13–15.
- ¹⁶ K. Katalynas, G. Vaitkevičius, ten pat.
- ¹⁷ Ten pat.
- ¹⁸ Pvz., V. Jurkštas (*Senojo Vilniaus vandenys*, Vilnius, 1990) šiuos amžius pamini tik probėgomis ir neieško konkrečios jų raiškos bei pėdsakų mieste – gamtinių ir dirbtinių objektų formų, jų vietų. K. Katalynas ir G. Vaitkevičius apsiriboja nuorodomis, kokiose Vilniaus teritorijose gyventa, neieškodami nei kelių tinklo, nei ginties sistemos, nei paminėtų teritorijų formos.
- ¹⁹ *Lietuvos architektūros istorija*, t. 1, Vilnius, 1987, p. 48–63; Vilniaus senamiestis – architektūrinė urbanistinė charakteristika, *Lietuvos istorijos ir kultūros paminklų sąvadas*, t. 1, Vilnius, 1988, p. 58–69.
- ²⁰ Šią situaciją gana tiksliai apibūdina G. Zabiela, komentuodamas pilių ir miestų sąryšį: „A. Miškinio atlikti istoriniai miestų tyrinėjimai, raida ir santykis su pilimis tėra retrospektyvinės rekonstrukcijos, beveik neparemtos archeologine medžiaga (A. Miškinis, *Lietuvos urbanistika: istorija, dabartis, ateitis*, Vilnius, 1991). Tą patį galima pasakyti ir apie kitų autorių šios krypties darbus (T. Adamonis, K. Čerbulėnas, *Lietuvos TSR dailės ir architektūros istorija*, t. 1, Vilnius, 1987). G. Zabiela, *Lietuvos medinės pilyys*, Vilnius, 1995, p. 60.
- ²¹ N. Kitkauskas netiesiogiai, bet tiksliai nusako dabartinių žinių bei argumentavimo lygį: „Remiantis šiuo metu turimais istoriniais duomenimis, XIV–XV a. gynybinių įrenginių Vilnius neturėjo. Tokios nuomonės šandien laikosi dauguma istorikų. Tačiau 1387 m. Vilniaus vyskupui Jogailos suteiktoje privilegijoje minimas pylimas prie Šv. Mikalojaus bažnyčios, netoli pranciškonų namų prie kelio į Trakus. Remdamasis šia žinia, taip pat kai kurių XIX a. tyrinėtojų išvadomis, R. Batūra teigia, kad žemės pylimų su aštriakuoliais pavidalo miesto įtvirtinimai galėjo būti įrengti jau XIV a. ir tik šimtmečio pabaigoje sunaikinti. Tačiau nesant labiau pagrįstų šaltinių bei natūros tyrimų, R. Batūros nuomonė mokslinėje literatūroje nepaplito“ (N. Kitkauskas, *Vilniaus pilyys*, Vilnius, 1989, p. 204). Verta turėti galvoje, kad R. Batūros teiginių niekas ir nepaneigė, tiesiog jie nesusilaukė diskusijų.
- ²² K. Katalynas ir G. Vaitkevičius, ten pat, p. 30–31.
- ²³ Turime tik archeologinių tyrimų suvestinių bandymus, pvz., L. Dzikas, *Vilniaus senamiestio raida archeologijos duomenimis (iki XVIII a.)*, Vilnius, 1990 (mašiništas, *PRI archyvas*, f. 5, b. 5139). Tačiau, pasak K. Katalyno ir G. Vaitkevičiaus, „pastaruoju metu paaiškėjo, kad ne visų archeologų išvados buvo pakankamai pagrįstos, [...] esama ir vienas kitam prieštaraujančių teiginių“, o apibendrinti trukdo paskirų tyrimų informacinės bei metodologinės spragos (ten pat).
- ²⁴ Skliausteliuose nurodyti M. Morelowskio mašiniškos puslapiai.
- ²⁵ Ši linijos su išsišakojimais abiejuose galuose schema būdinga Europos viduramžių „ikirevoliuciniams“ miestams.
- ²⁶ A. Vojevodskaite informacija.
- ²⁷ Būtent šiose vietose vyrauja XIV a. ir XV a. pradžios radiniai (žr. K. Katalynas ir G. Vaitkevičius, ten pat).
- ²⁸ K. Katalynas ir G. Vaitkevičius, ten pat, p. 31.

- ²⁹ Ten pat, 1–3 žemėlapiai, p. 26, 28 ir 30. Autoriai nekommentuoja savo tekstinės ir grafinės informacijos neatitikimo.
- ³⁰ Pvz., *Vilniaus miesto istorija*; A. Miškinis, ten pat ir kt. (žr. 5-ą nuorodą).
- ³¹ Kai kurių gamybos šakų vietos (dirbtuvės) dėl saugos ir kt. technologinių sumetimų tradiciškai telkdavosi miestų pakraščiuose ar bent atokiau nuo gyvenamųjų kvartalų, tuo tarpu, pvz., keramikos degimo ar metalo liejimo dirbtuvių liekanų aptikta Senamiesčio vietose, kurios laikomos tankiai gyventomis ir net reprezentacinėmis (Šv. Mykolo skg., tarp Augustinų ir Šv. Kazimiero bažnyčių).
- ³² K. Katalynas ir G. Vaitkevičius, ten pat, p. 31.
- ³³ J. Jurginis, V. Merkys, A. Tautavičius, ten pat, p. 60.
- ³⁴ M. Morelowskis nurodo, kad M. Balinskio XIV a. Vilniaus ir jo apylinkių atkūrimo žemėlapiuką kaip grynos fantazijos vaisių buvo sukritikavęs Fijałekas „Opisy Wilna“ (25).
- ³⁵ Pilimi straipsnyje vadinama ne kuri viena Vilniaus pilis, bet Vilniaus pilys kaip funkcinis vienetas, kurio priešprieša – miestas. Kitais atvejais nurodomas konkrečios pilies pavadinimas.
- ³⁶ Totorių gatvės pavadinimą M. Morelowskis gana dažnai vartoja kaip čia buvusios Totorių gyvenvietės pavadinimo sinonimą, daugiau dėmesio skirdamas gyvenvietės ryšiui su keliu nuo Neries perkėlos ir su pilimi, negu tiksliam tuometinės gatvės trasos nustatymui.
- ³⁷ Kadangi šiandien šis faktas įrodytas (žr.: Jonas Jurkštas, *Senajo Vilniaus vandenys*, Vilnius, 1990, p. 8–9, t. p. archeologinių tyrimų duomenys) ir neneigiamas, pateikiame tik kai kuriuos argumentus.
- ³⁸ Žr. 9-ą nuorodą.
- ³⁹ M. Morelowskis pateikia ir konkrečius atitikmenis, pvz., Krokuvą, Liubliną, Avignoną ir kt.
- ⁴⁰ Šiuo atveju M. Morelowskis cituoja geografę dr. W. Rewieńską,
- ⁴¹ M. Morelowskis nurodo, kad šio kelio, ėjusio lygiagrečiai Bonifratų g. link Šv. Ignoto posesijos ir toliau pro Pranciškonų bažnyčios presbiteriją ir besijungusio su Lydos skersgatviu, liekanos tebebuvo aiškiai matomos dar XIX a. pradžioje (o likučiai ir šiandien – J. M.).
- ⁴² Žr. 36-ą nuorodą.
- ⁴³ M. Morelowskis nurodo, kad šias gyvenvietes Vytautas kūrė kaip Vilniaus apylinkių ginties sistemos sudėtinės dalis ir statė ten, kur svarbus kelias kirto vandens kliūtį, t. y. skyrė perkėloms ginti (17). Kita Vilniaus totorių gyvenvietė buvo ties Neries perkėla Lukiškėse, taigi gynė miestą (45) ir galbūt turėjo atitikmenį dešiniajame Neries krante (Saltoniškėse). Trečioji galėjo stovėti prie Vilnios ties Užupiu – Tymo kvartalo vietoje ir ginti rytų bei šiaurės kelių prieigą (92, 96–97).
- ⁴⁴ J. Jurginis, V. Merkys, A. Tautavičius, ten pat, p. 60.
- ⁴⁵ K. Katalynas ir G. Vaitkevičius, ten pat, p. 31–32.
- ⁴⁶ Pvz., A. Miškinio pateikiamoje miesto plano raidos schemoje (ten pat, il. 30, p. 59) keliai, nekertantys pilių teritorijos, rodomi tik XV a. II pusės plano schemoje, o ankstesnio, XIV a. pradžios, laikotarpio schemoje pateikiami tik kaip „galimi“ ir antriniai, lyginant su „tikrai žinomais“, į pilį subėgančiais keliais. Šią M. Balinskio schemą kartoja iš esmės visos stambesnės Vilniaus istorijai skirtos publikacijos. A. Tautavičius „Vilniaus pilies archeologiniuose kasinėjimuose“ (*Vals-*
- tybinės architektūros paminklų apsaugos istorijos metraš-tis*, Vilnius, 1960, p. 3–48) teigė, kad pilį kirto miesto keliai, tiesa, nenurodydamas laikotarpio (p. 31). *Vilniaus miesto istorijoje* tvirtinama, kad šie pilies teritoriją kirtę ar nuo jos prasidėję tranzitiniai keliai ne tik egzistavo, bet ir buvo grindžiami palengvinant eismą: „Žemutinės pilies teritorijoje buvo aptikta ir iširta dalis senos gatvės, ėjusios per Žemutinės pilies teritoriją į Antakalnį. Ši gatvė buvo grindžiama nuo XIII a. pabaigos [...]. Iki XV a. pradžios gatvė į Antakalnį buvo pergrįsta 5 kartus“ (p. 40–41).
- ⁴⁷ A. Miškinis, ten pat, K. Katalynas ir G. Vaitkevičius, ten pat. Šios prieštaros minimos kalbant apie atitinkamus objektus.
- ⁴⁸ Vilniaus miesto istorija, ... p. 21.
- ⁴⁹ Žr.: Edmund Małachowicz, ten pat.
- ⁵⁰ N. Kitkauskas rašo: „Į Žemutinę pilį per Vilnią buvo patenkama tiltais. Turėjo būti du arba trys tiltai. Vienas jų ties Pilies gatvės pradžia vedė į miestą ir į kitus stambesnius centrus (Trakus, Kauną, Medininkus). Kitas tiltas vedė į dabartinę Tiltų gatvę, į kelią, ėjusį prie brastos per Nerį. Turėjo būti ir trečias tiltas per naują Vilnios šaką į Kreivąją pilį, o vėliau į Antakalnį“ (N. Kitkauskas, *Vilniaus pilys...*, p. 205).
- ⁵¹ Ten pat, p. 149, 205.
- ⁵² Pvz., *Vilniaus miesto istorija* pateikia bendriausią nuorodą, kad „1397 m. Vytautas atgabeno į Lietuvą totorių. Dalį jų apgyvendino Vilniaus ir Trakų priemiesčiuose, o kitą dalį atokiau kaimuose, kad saugotų priėjimus prie miesto“ (p. 54). A. Miškinis taip pat apsiriboja vienu sakiniu: „XIV a. pabaigoje gynybos sumetimais Vytauto įkurdinti totoriai [...] telkėsi į savarankiškas gyvenvietes, kurios glaudėsi prie miesto branduolio arba buvo atokiau nuo jo“ (A. Miškinis, ten pat, p. 54).
- ⁵³ Kai kurios liekanos iki karo dar buvo matomos, pvz., iki 1938 m. Ožeškienės 7-oje posesijoje būta bokšto, turėjusio kvadratinį, aukščiau pereinantį į aštuoniakampį planą, likučių (Kazimierz Kieniewicz, Gdzie się podziała baszta?, *Słowo*, 1938 lut. 9, Nr. 39); įvirtinimų liekanų rasta ir buv. Ožeškienės aikštės teritorijos pietvakarinėje dalyje (dabartinio viešojo tualetų vietoje). Deja, LSSR laikais šiose apylinkėse vyko intensyvios reprezentacinių administracinių pastatų statybos, apsiėjusios be archeologinių ir istorinių tyrimų ir šitai sunaikinusios neįkainojamas žinias apie ankstyvuosius Vilniaus amžius.
- ⁵⁴ A. Vojevodskaite informacija.
- ⁵⁵ Ten pat.
- ⁵⁶ J. Jurkštas (ten pat) šį laikotarpį pamini tik probėgomis ir pateikia tik bendriausias nuorodas, kadangi apsiriboja istorijos šaltinių žiniomis, bet nenagrinėja archeologinių bei geologinių ir geografinių duomenų.
- ⁵⁷ Todėl, sako M. Morelowskis, kelias iš Lietuvos Brastos į Vilnių ėjo tuomet ne trumpesniu keliu (per Volkovyską, Rodūnę, Rūdninkus), bet per Gardiną ir Merečių, panašiai kaip Lenkijoje kelias iš Liublino į Lvovą darė didelį lankstą per Sandomiczą (130). Vilniuje įeigų skaičius mažintas ir vėlesniais amžiais, pvz., naujojoje miesto sienoje paliekant vos penkerius vartus (ten pat).
- ⁵⁸ M. Morelowskis nurodo, kad dabartiniame kelyje į Antakalnį juos pradėjo Sluška maždaug 1690 m., o baigė lenkai 1935 m. (53). Jį papildant, reikia pastebėti,

kad dideli niveliavimo darbai vyko XIX–XX a., nes kai kurių gatvių įkalnes, kaip antai Basanavičiaus ar Kalvarijų, buvo labai sunku įveikti žiemos ar liūčių metu.

- ⁵⁹ Pasak M. Morelowskio, Kauno kelio senosios ir dabartinės krypties artumą patvirtina: kryžiuočių žygių kryptys (įskaitant vietas), nustatytos H. Łowmiańskio (41); piliakalnių gausa, kuri, pasak M. Morelowskio, yra tikras seno ir svarbaus kelio artumo požymis (ten pat); faktas, kad Kauno kelias kerta Vokę ties totorių kaimu, o Vytautas, perkeldamas totorius į LDK, turėjo tikslą formuoti šias gyvenvietes kaip gynybos forpostus, saugančius sausumos kelius ten, kur jie kerta upes, t. y. ties perkėlomis (39), todėl šio kaimo vieta įrodo, kad jau XIV a. pabaigoje Kauno kelias artėjo prie Vilniaus būtent taip, kaip dabar (39–40). Pateikiami ir kiti argumentai, kurių nenurodome dėl vietos stokos.
- ⁶⁰ Kiti M. Morelowskio argumentai pateikiami apibūdinant Lydos skersgatvį.
- ⁶¹ Šį teiginį M. Morelowskis pagrindžia H. Łowmiańskio tyrimais, ypač kryžiuočių žygių žemėlapiu, parodančiu šio Kauno kelio kryptį bei pagrindinius taškus (37), taip pat šalia buvusiomis tvirtovėmis – Kernave, Buivydiškėmis, Pilaite (105).
- ⁶² M. Morelowskis nurodo, kad ši lėkšta prieiga ir vėlesniais amžiais buvo patogiausia vieta keltis per Nerį, todėl net XVIII a. pradžioje, nepaisant seniai stovėjusio Žaliojo tilto, švedai šią vietovę specialiai įtvirtino (įtvirtinimai pažymėti Getkanto plane, o jų liekanos, atitinkančios šį planą, dar 1940 m. buvo išlikusios Saltoniškėse, už plytinės (45, 55, 98)).
- ⁶³ M. Morelowskis rėmėsi prielaida, kad jos statytos ten, kur stambus kelias priartėdavo prie perkėlos (45), ir svarstė dar vienos totorių gyvenvietės galimybę priešpriešiais – kitame Neries krante, Saltoniškėse (98).
- ⁶⁴ A. Vojevodskaitės turimi tyrimų duomenys patvirtina buvus šį kelią.
- ⁶⁵ Šis argumentas gali sukelti tam tikrų abejonių, nes, pavyzdžiui, V. Drėma (*Dingęs Vilnius*, p. 134) bei juo remdamasi S. Gasparavičienė (S. Gasparavičienės informacija), taip pat juos cituojantys K. Katalynas ir G. Vaitkevičius nurodo, kad Vingrio ištaka buvo Aušros Vartų šaltiniai. Iš tiesų XVII–XVIII a. planuose matome upokšnį, tekančią pagal miesto sieną nuo Aušros Vartų Pylimo gatvės trasa. Kita vertus, neturime jokių įrodymų, kad ši vaga buvo natūrali, o ne dirbtinė, įrengta miesto sienai saugoti. Pastarąjį variantą nurodo M. Morelowskis, aiškindamas, kad dėl reljefo ypatumų šioje vietoje negalėjo būti upokšnių, natūraliai tekančių šia kryptimi. Šį teiginį patvirtina J. Jurkštas, nurodydamas: „žinome, kad nuo Aušros Vartų į buvusius Neries (Vilijos) vartus buvo didelis nuolydis“ (*Vilniaus vandenys*, p. 6).
- ⁶⁶ M. Morelowskis mano, kad Lydos gatvės linkį galėjo paskatinti noras atitraukti gatvę nuo Vingrės (59).
- ⁶⁷ M. Morelowskis remiasi M. Limanowskio teiginiais.
- ⁶⁸ M. Morelowskis aiškina, kad keliaujant iš uosto žemiau Lydos skersgatvio krypties tekdavo kirsti Vingrę. Ties Liejyklos gatve buvo vienintelė statesnė – taigi sraunesnės tėkmės ir mažiau užpelkėjusi vieta. Kitur platesnį vandens kliūčių ruožą galima buvo sukurti ar palaikyti paprastesnėmis užtvankomis (kurių liekanos prie Bonifratrų gatvės rodo Fürstenhofs 1740 m. pla-

nas), tuo tarpu čia reikėtų aukštos ir sudėtingesnės, todėl tikslingesnis buvo tiltas. Patogiausia privažiuoti buvo Šv. Ignoto gatvės sankirta su Vingre, kur nuolydis tik prasidėjo, todėl vietos būta lėkštesnės, o dėl sraunumo ne tokios pelkėtos kaip kad aukščiau ar pakalnėje (57, 48–49).

- ⁶⁹ Hozijui suteikta privilegija kalba apie pirmąjį tiltą, ir tai reikštų ne pirmą tiltą per Nerį apskritai, bet pirmą miestui skirtą tiltą. Vilniaus (Neries) gatvės vėlyvumą patvirtina ir A. Vojevodskaitė, nurodydama, kad būtent čia prasidėjęs svirnų rajonas su dviem besišakančiais keliais – link uosto ir link Tiltos.
- ⁷⁰ A. Vojevodskaitės turimi dabartiniai duomenys patvirtina šią Daugpilio kelio kryptį. Podraug ji nurodo būtinybę daugiau dėmesio skirti Antakalniui, kaip senai gyvenvietei ir vienam iš Vilniaus užuomazgos branduolių, taip pat Altarijos – Šv. Petro ir Povilo bažnyčios vietos ir Viršupio ryšiui bei šią Vilniaus dalį supusiems piliakalniams.
- ⁷¹ Waław Ostrowski, *Wprowadzenie do historii budowy miast. Ludzie i środowisko*, Warszawa, 1996, p. 91.
- ⁷² A. Vojevodskaitės informacija, pagrįsta istoriniais tyrimais bei vietovardžiais (Pieno vartai, Arklių gatvė). Tyrėjos nuomone, šis M. Morelowskio argumentas yra teisingas, bet pats Malkų turgus yra buvęs gal kiek piečiau.
- ⁷³ J. Jurginis, V. Merkys, A. Tautavičius, ten pat, p. 62.
- ⁷⁴ M. Morelowskis rašo, kad Lukiškėse nuo seno buvo uostas. Nuo totorių gyvenvietės iki Pakalnės g. tęsėsi didžiuliai svirnai, puikiai matomi XVII–XVIII a. planuose, bet šios vietos, kaip uosto, tradicijos gali būti gerokai senesnės, susijusios jau su XIV–XV a. laivybine prekyba ir sąlygotos jau minėtos palankios geomorfologijos (48 ir toliau).
- ⁷⁵ Upės lanksto pakrante besidriekiančių sandėlių juostos būta bent jau XV a. – A. Vojevodskaitės informacija.
- ⁷⁶ K. Katalynas ir G. Vaitkevičius, ten pat, p. 32.
- ⁷⁷ W. Ostrowski, ten pat, p. 91.
- ⁷⁸ Ten pat, p. 60.
- ⁷⁹ A. Miškinis, ten pat.
- ⁸⁰ Tai nereiškia, kad užmiesčio keliai susijungdavo ties pat miesto įėjomis, pvz., Naugarduko gatve ėjusių kelių šakojimasis vyko plačiame Panerių–Trakų ruože.
- ⁸¹ Apie ovalo formos įtvirtintus aptvarus žr. toliau – Lydos skersgatvį.
- ⁸² M. Morelowskis nenagrinėjo į rytus, šiaurę ir pietryčius vedančių tolimųjų kelių kryptį, tačiau reikia pastebėti, kad piliakalnių nestigo ir Verkių pusėje, Rokantiškėse, Markučiuose ir pan., tačiau jų sąsajos su Vilniaus keliais bei miesto apylinkių gintimi – vis dar atėities tyrimų klausimas.
- ⁸³ M. Morelowskis nurodo, kad šis teiginys pagrįstas M. Limanowskio pastebėjimais.
- ⁸⁴ Šis teiginys pagrįstas M. Limanowskiu.
- ⁸⁵ M. Morelowskis *semita* verčia kaip *mažąjį, siaurąjį kelią*, o ne kaip *taką*, pagrįsdamas pirmojo varianto teisingumą ir prieštaraudamas J. Kurczewskui, pasirinkusiam pastarąjį (66).
- ⁸⁶ K. Katalyno ir G. Vaitkevičiaus tvirtinimas, kad buvęs Trakų kelias tai – dabartinė Mėsinių gatvės trasa ar ėjęs visai šalia jos (ten pat, p. 28), prieštarauja Jogailos privilegijos pateiktam aprašui, nes jei Trakų kelias eitų taip, kaip nurodo šie autoriai, Šv. Mikalojaus baž-

- nyčia būtų šio kelio dešinėje, o ne kairėje, kaip kad nurodo privilegija.
- ⁸⁷ Tuo metu tai buvo vyraujanti mokslininkų hipotezė.
- ⁸⁸ M. Morelowskis sako, jog kai kurie kiti W. Semkowičiaus teiginiai buvo hipotetiniai, bet dabar pasitvirtino: pvz., W. Semkowiczius dar iki kasinėjimų Katedros aikštėje tiksliai nustatė vyskupų namo Žemutinėje pilyje vietą (*Atlas Historyczny, Mapa Polski i Wielkiego Księstwa Litewskiego XV w.*). Todėl šie tuomet jau mirusio mokslininko teiginiai dėl Šv. Mikalojaus bažnytelės ir gyvenvietės, kurią jis pavadino „okół“ yra gana įtikinantys, nors, žinoma, tikrintini (25, 27–28).
- ⁸⁹ Ordinis fratrum minorum conventualium S. Francisci monasterii Vilnensis Beatae Mariae Virginis in arena.
- ⁹⁰ Tą, pasak M. Morelowskio, įrodo Hanulo donacija, pranciškonams atiduodanti Keną.
- ⁹¹ Kaip ir kai kurie kiti jo amžininkai.
- ⁹² Šiam faktui patvirtinti M. Morelowskis pateikė išpūdingą tokio tipo tvirtovių iš įvairių Europos kraštų iliustracijų rinkinį, nagrinėjo ir Krokuvoje šalia pilies buvusią savarankią įtvirtintą gyvenvietę *Okół* (75–77). Aptardamas slavišką žodį *okolica*, M. Morelowskis, remdamasis Charuzinu (84 ir toliau), jį aiškina kaip *okolnica* sinonimą, kilusį iš žodžio *okoliti* (*kuolais aptverti*). Galėtume pridėti, kad N. Kitkauskas neteisingai išvertė šį terminą į *apylinkę* ir Kijevo Rusios *okolnyj zamok*, *okolnyj gorod* ar Lucko *Okolnyj zamok* (stovėjusį šalia Aukštutinės pilies) pavadino *apylinkių* pilimis (N. Kitkauskas, ten pat, p. 204).
- ⁹³ M. Morelowskis nurodo, kad Vilniaus apylinkėse iki 1920–1930 m. Lenkijos įvykdytos žemės reformos buvo išlikę šio tipo įtvirtintų bajorų sodybų (*okolice-zaścianki*) pėdsakų, kurie buvo užfiksuoti matuojant žemę reformos reikmėms (86–87).
- ⁹⁴ Toliau M. Morelowskis bando lokalizuoti jų išdėstymą mieste ir daro išvadą, kad jie turėjo būti ten, kur baigėsi vandens kliūtys, – sausesnėse vietose ir kur į miestą įėjo svarbiausieji keliai, kitaip tariant, turėjo atlikti miesto kelių užtvarų funkciją (68–75). Jis taip pat bando nustatyti, kaip buvo sukonstruoti šie *circulationes*, kurių lenkiškus pavadinimus – *schrunki* ir *kobylenye* – nurodo ir Dlugošas, taip pat kronikų minimi kiti įtvirtinimų tipai – *propugnacola*, *stubella* (77–84, 99–102).
- ⁹⁵ Tą patvirtino R. Firkovičiaus tyrimai – A. Vojevodskaitės informacija.
- ⁹⁶ A. Vojevodskaitės informacija.
- ⁹⁷ Ten pat.
- ⁹⁸ Ten pat.
- ⁹⁹ Jį M. Morelowskis šiaip jau vadina „kompilatorem bałamutnym“, bet šiuo atveju pripažįsta teigus tiesą.
- ¹⁰⁰ Galėtume pridėti, kad ir Lietuvai.
- ¹⁰¹ Lietuvos Respublikai atgavus Vilnių, šį teiginį patvirtino tyrimai. V. Landsbergis-Žemkalnis, tuometinis miesto vyr. architektas, rašė: „abejonės (dėl Kreivosios pilies vietos – J. M.) sukėlė statybos valdyboje reikalą tirti pilių kalvyną, ir iš tikrųjų rasta vietovė į šiaurės vakarus nuo Trijų kryžių kalno, kuri turi aiškiai dirbtinį militarinio pobūdžio paviršių. Tolimesnėms studijoms atlikti matavimai, kad izohipsėmis galima būtų tiksliai nustatyti tos spėjamos Kreivosios pilies formą“. V. Landsbergis-Žemkalnis, Užrašai apie seniausius Vil-

- niaus miesto planus, tvirtoves. 1941–1943 m. m., *VLMA*, f. 81, ap. 1, b. 4.
- ¹⁰² M. Morelowskis nagrinėja pilies ir tolimųjų kelių bei miesto gatvių ryšius, tačiau neličia Vilniaus pilių vidaus jungčių.
- ¹⁰³ Nurodyti kalbant apie Vilniaus kelius ir gynybos sistemą.
- ¹⁰⁴ K. Katalynas ir G. Vaitkevičius, ten pat, p. 31.
- ¹⁰⁵ A. Vojevodskaitės informacija.
- ¹⁰⁶ K. Katalynas ir G. Vaitkevičius, ten pat, 1–3 žemėlapiai.
- ¹⁰⁷ Antai K. Katalynas ir G. Vaitkevičius, rašydami apie netolygiai iširtas įvairias Senamiesčio dalis bei jį supančias teritorijas, nurodo, jog stokojama žinių apie Paplaują, Žvejus ir Šnipiškes, tačiau apskritai nemini Užupio, tarsi jis nepriklausytų senajam, o gal ir seniausiam Vilniui (K. Katalynas, G. Vaitkevičius, ten pat).
- ¹⁰⁸ 1998 metais.
- ¹⁰⁹ 1994 metais.

Jūratė Markevičienė

A FORGOTTEN HYPOTHESIS OR THE URBAN STRUCTURE OF THE VILNIUS CITY FROM THE 14TH UP TO THE LATE 15TH CENTURY

S u m m a r y

The main aim of the article is to represent Marian Morelowsky's study *Zarzecze – najstarsze Wilno* (*Užupis – the Oldest Vilnius*) by comparing its notions with the actual data on the subject. The study was created more than sixty years ago and finished approximately in 1939–1940. However, it has never been published and exists as a typescript prepared for publication, archived in the Manuscript Depository of the Ossolineum Library, Wrocław (Poland) together with all the other documents of this outstanding prewar scholar and art historian.

The Oldest Vilnius seems to remain completely unknown to researchers, because its ideas have never been discussed or referred to by Lithuanian or even Polish scholars. However, Morelowsky's findings were and still are revolutionary and give quite a different, a non-traditional vision of the urban structure of the oldest Vilnius city: its basic framework, net of communications (streets and distant roads), relationships between the Castle and the City, a defense system of the mediaeval city during the centuries of intense crusades against Lithuania, locations of castles, market squares and the oldest important buildings, etc. Morelowsky claimed that the urban structure of Vilnius developed not in an evolutionary way as it was and still is used to point out. On the contrary, it underwent a revolutionary shift at the beginning of the 16th century, when the City was encircled with a defensive wall. The oldest Vilnius had a linear urban structure, with the main east-west axis, ended with entrance narrows (“necks”), and junctions of the main streets and distant roads on the both sides of such narrows. These narrows were created as defense units for the unwallied medieval Vilnius, and settlements located at these nar-

rows had a defensive structure as well. Entrances and directions of cross-city roads were located differently, if compared to the next ages. The Castle was an isolated defensive unit protected by water, and City ways passed it by, but never crossed. The eastern parts of Vilnius were the oldest ones, tightly related to the third Vilnius Castle, called the Curved Castle. This oldest urban structure has almost disappeared, though its small fragments still are visible in the geomorphologic and urban structures of the 20th century Vilnius. At the beginning of the 16th century the urban structure underwent a radical change: it gained a radiant grid with the main south-north axis which joins the Castle to the City, the old cross-road and streets faded, and the new ones emerged instead, having different directions and locations. This newer structure has survived till nowadays, however, it is a mistake to identify it with the primary original one.

A comparative analysis of the above-mentioned notions and findings with the actual publications and non-

published research data has shown that in fact many contemporary researchers do not validate their statements on the subject with relevant historic sources and empiric evidences, but merely accept the 19th century (mainly M. Balinsky's) ideas without criticism and testing. On the other hand, empiric evidences from historical, archeological, architectural stratigraphic, geographic investigations confirm the findings of Morelowsky and not of his opponents. This analysis gives a proof that Morelowsky's notions are very sound and not refutable.

All this makes Morelowsky's study a valuable contribution to the studies of the urban history of the oldest Vilnius, and urges to continue them on the basis of a similar integrated and interdisciplinary approach, because a wide coverage of disciplines (history, architectural history, archaeology, geology, geography, etc.) is the best way to analyse the urban structures, though this method seems to have been more widely employed by Morelowsky than by contemporary researchers.